

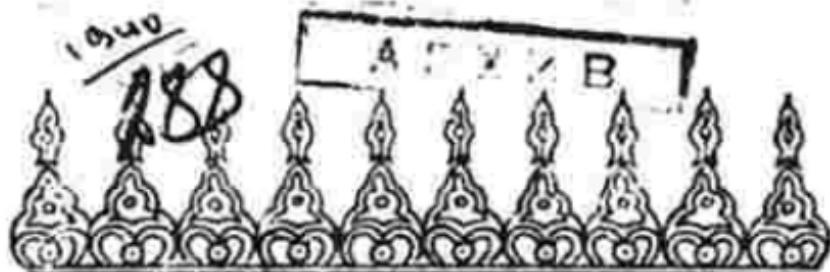
АРХИВ

МИР ЧЭЛДН

ФҮЗУЛИНИН
ПОЭТИК
ХҮССИЙЙЭТЛЭРИ

ЭДААЗ ۶ — 1940

1940

А Г У В

ССРИ ӘЛМӘР АКАДЕМИЯСЫ
АЗӘРБАЙЧАН ФИЛИАЛЫ

Низами адабия
Әдебият жаңылары

МИР ЧЭЛДЛ

АРХИВ
ФУЗУЛИНИН
ПОЭТИК
ХУСУСИЙЙӘТЛАРИ

1940

ДАВЫД НАДЖИФИ

Баку - 1940

6954

10146

*ССРИИ Элмлор Академиясы
Азәрбайҹан Филиалы Президиумунун
сарынамы ишлә чал зәилмийшир*

КИРИШ

Фүзулун шәринин хүсусийтәрмән яхы болад ол: маг учун, шәркин истиңдән этдин адеби миесе мутлаг исесбә альгә лəззымыр. Мəлумдур ки, Азәрбайҹан эдә-бىйяты Фүзулун гəдер байк вə лүксяк бир дөвр кечмиши, Хəсəни, Низами, Насыйи, Хəтан, һəбibi кыны сималар етишимидир. Бейтүк шәир, өзүндөн габатки ша-ирлорин оссарлорине көнки мүккәммəл билдәләр, нəттə онларга бейтүк нəрмат басыпйыры, онлары чоң лүксяк гүймөтләндирир. Низамини дена-дена үстəд дебе яд этдий, мүэллими һəбилинн.

Дүг көрдү оң никари тəрəбенаку өрчүмөнә
Кафур алила дастталомыш инборин қажэнд*

матла-лү мүсəддәсисиң нəзире изымыгы мəлумдур. Енə
һəммий шәркин бир гəзəмнин тахмис этдин мəлумдур:

Та киңүп рахтам койб түтдүм фонда зүлжүп вəтəн
Әли-тəрəидам габул этимын гəбəвү пирарын,
Кар салынчи гылымасын чак эй бүти нəзик бодон,
Керүм олсун оғза əйнімдө лираһен көфөн...

Шәркин бир сырьа образларындан, ифзеде вə стил хүсусийтәрмән алдын коруптур ки, Фүзул Насыйиң ин сезə-сезə вə дигиттало охумуш, мүәйянан дарчада тə-сирлəндиришшir да. Мисал учун Фүзулидаки дахли га-фийзлəрini илк нүмүнəлərinin Насыйидə көрүрүк:

Эй рəймити маини үзүндүр онум майы
Веј тауми хубын шашы, дидарына муштагам**

Яхуд нарфардан истифада иле образ яратылган моса-
ласини алаң, Насыйидə бу, элсə стил хүсусийети канды.
Чүник о, нарфлоро күпинэ нарф кынки бахымы, нүрүфи-

* «Мəрмəр вə мəденийлəт» журналы, 1926, № 8, сəh. 30.

** Сейид Имадеддин, «Насыйи», Баки, 1920, сəh. 27.

„Фүзулунин поэтик хүсусийтәрмән“ адлы
осердə бойук шәркин сөнөтө, шө”ра бахы-
шы берилүр. Онун бəдим дил хүсусийтәр-
мəр, сез эпитети, халгъ дилмəрдə начо
истифада этимес төркөм вə иңбəр шəк-
тəлəрдөн отырғын. Бокса күнүнүр. Шәркин
лəрнəн күнинин иңсан түссө вə фикерлəринин
дарин вə мүнәммəл өнөтөси жастрарлар.

Бундан башта аттор, Фүзулунин шөхр
техникасы, шәркинин позын, гафийеси, ро-
дифлəри, болкылары үзөрнүнди дыртгы даяныр.
Фүзулунин Азәрбайҹан шəркин чоң лүксяк
пиллəйе гандырдығыны и себтə эдир. Бу асар
бойук шәркин сөнөтавыры нүноринин төн-
дөл этик тошөбүсүсүнү гарышынын голи
ини мүнүүм адымындар.

лик масложибай өрнөлдүрмөн кимни бахыр да фольсифи-
моз из беріндік. Нәрфөлорда образ кратитагы біз Фүзулі-
да да көрірүк. Ләкин Фүзулідегі бу образлар аның ба-
дид да мұсаффогүйділік образ оларға алынды, неч бир
хүрүйін да я ртмуды ма'на да мағсада тәгін этишип. На-
симиң көзөлөн зүйінде ағасы иле дад (ә) да мииң (ә)
нәрфөлорини беле ғарышлашырып:

Ағымда зүйін мүшкін, мүшкінди нүреңдір.
Кал нәтижі халға көстар шол миңні дарл иңніді.*
Башқа бир ерда шашың жыр:
Саты-лебіндін дотумшут, ба'ны бадән дам иета
Фитрот күніндегі таабд шол лайладындар шириңнін.**
«Ләб» (додад) сезу әроб әлғебасында (—) шоколанды,
. . . . . «ә» да «ә» нәрфөлор иле назыныр. Шашыңнан дадын
дотумшут сабындыңнан, додадын езүнүн сүд верен
дайыс сайдыр.

Фүзулі де эйн үсүл иле дад (ә) да лам (ә) нәрф-
лориниң-дил (ә) сезуның нағызындык едір:
Дег жүрді дәлел ғылыми ей мүшкіннін жатыр.
Кар мәдениң дүснін хәтт иеси, гызыма голает.
Ким ялғомонин катын калынан газа,
Дил қарордорғағынан гәбінен ғылыми ғылутап.***

Шубұнаң ки, болған үсүл қолындан нор иккіншінде
ошшайшын жарылар. Эйн ошшайшын Насимиң иле Фүзулінін
жазылғандағында да таимад мүмкүнніцір. Насимиңнін
«жаз дарзин»-нин азачындығында деңең да табиби «би-
нуда зәйтімотдан» жақинидан бу бейттін алғат:

Эштә үнін дәрмен булұннан, кеч жылжадан ей Насими
Кел біздеңнен нақсадан кеч, обасан ол дарман будур.****

Фүзулі ғозаларында, эйнін фикри ифада едемін бир
нече бейта раст калыптык:

Чакко зәйтімот, чак азин тәдбірнің-дардымдан табиб
Ким дебін сан билдінің, мон чакшынан бізорлығы.*****

* Себз Назардин, «Насими», с. 25.

** Шир—суд.

*** Күнделікті Дианн Фүзулі, с. 223. Истанбул. Эктор мат-
басы, 1908.

**** Себз Назардин, «Насими», с. 41.

***** Дианн, с. 161.

Яхуд:

Әй нар марза зәлічинаң һекім зәлібөлөн табиб
Бікмәр дардің шын олоның болыту чарсы?*

Мочинунуң ділжындан дебілән бир газзада охуоругү:

Эштә дардам әй мұалім ғабиғиң дармын дебіл,
Чөшорніңдегі зәлімок чысмын чыда асан дебіл.**

Башқа бир ерда:

Дордз шығым дәғғина зәйтімот чокор дәнін табиб,
Шуктә көм олмуш она зәйтімот, азан рыйт насиб.***

Нар ишін шашарда афоризм ізіндеңдіншін боз-
зі ифадалорда да раст калыж олар. Дүнгінин, өңтінин,
вардының шығын ибраг әлдігүнүн, башқа шекілорин
мәннесмалығынан зәйтімдің бу бейнегір хүсүнде марапаты-
дым:

Эштүң ма'шүтүү ашылға олду яр
Лейбс фылдар гейронда дебіл.****

Фүзулі иса даңа сада да әйдым дебіл:

Эштә имиш нәр на вар алама
Элле бир гүлгүтал имиш аңыт.

Халес жирих бир ғылдағында да зәйтімот Наси-
миң дебір:

Фирғаттың дардымадағы чан, үрбейн тәм олду кол.***

Фүзулі дебіл:

Янызы чаным бінч иле васын рухи яр истером.*****

* Дианн, с. 220.

** Орда, с. 226.

*** Орда, с. 129.

**** Олу да шұттың ғазын дебіл ки, бу фикр Насимадан
табада ол дағы Насими шерінде дебілшілдер.

Фолк тұз шыт, мейраби наразад.

Зәкән бекінде шыт абын да дард.

(Хосров Шарен).

***** «Насими», с. 124.

***** Дианн, с. 160.

Бундан башта, Фүзулундә раст калдыйынан ла'л, шыг, севдо, зулфи-энбәр, гөмөр үзүү, шам-чамал, мүшкүн хал, мади табан, шэйн хубан, көнбайрын үмизи, лө'лең шоңбор вә с. образдар, истәр Наскимдо, истерсә дә Хатан. Нәбиги вә башка шыңларда вардыр.

Элбэг хи, бизни магадзин, Фузулнин, ондад авалхи шандарланаадын мигайсан дэйлдэрэй. Магадзин, бийчүү шириний сан'ялгарж хүссэнчилгэрн төйн эзэркүн, бундарын наанбашын кеастармажыц. Фузул сан-эти, шерш. бейхүк вэ зинеки одийн бодлын жираас сейнин.

Юхарыда дедик ки, Фузулинин бози образдарыны Насимида, Ызбигеда көрүүрүк. Бу, гэттүйэн Фузулинин наизэр бир мирас тийнейлдүүн демек деңгандыр. Бу, ба-бүт шашнир, аявалык эзбى мираса берилет ша майбаттээ яшисалыгыны, ондан истифада этдинин көстәрри.

Фүзулімнан бейнекүлгү орасыныздар ки, о, ез шеңларларда, XVI асра тарадар даңылкында язып шаштарларин буттук яхшы төрбөзбәрлөрнөн несса алымы вә ону өзөн инишкүш этдиришиш. Лирик сөзлөттөн даңы нималорларни вермажыл бейнек вә көздел бер адеби мәжтәб ачышылыш. Фүзулім мактабы, вәзүни дәлә зәңгизинин, боланды бүкескүлдік на ишесе һиссә вәниләрлөрдин бадын энциклопедияны ташкин эдир. Бу мактаб шешерләрдин болашағынан көйлөнгөн көзбүрәнештеги мактаб. Классик адебиёт нормаларын гырындыла, классизм традицияның часыр, азад вә нүнгәр жашамшада бейнек тарихи халымат көстөрмөштүрдү. Фүзулім сөзлөттөн бүкескүлдійнен на-һигит маһінгелтигин ачылым үчүн оның бир деңгә деңгә, бир неча деңгә, вә бир неча илләр охумаг лазындыр.

Пэрлан, шэм' Лейли-Мөнгүн, күл-бүлбүл ва с. об раззар Фүзүлдэн табаг дено-дено ишлэдилжинш ва ба зэн да баягылашмышдыр.

Фүзуллинин сөнгөткәралыны орасындаадыр ки, о ишләнгеш сөз, образ из инфод формаларына да тазамын, орниканал шакып, ени маңын, ени маңын ви характерлеридер. Предметъ, обектъ же нир бир шашынын яшадылышты бир датылышко яшашы. Предметъ яшашында, онун көлкөнде галымсыз, болын фонарда ишылғандырылмайтын яшеше.

Буна көрә де бейік шашының санғаты һамыдан фронтаның; образлары, нәтта заңиран тәкірдің көрүнешін образлары бело там оригинал, тамам мұстагіллік харектердің. Буна көрә де Фұзулының оларға лірк шेңбер мизині атасы сыйылды.

О, адабийт тарихинде гәлә алымни вагиф олан
ва бу алымни нынтын эн атрафы, эн устар, эн ишеси,
эн көздел ве эн ширин бир формада ифада эдеш даңыз
шиңдерди. Бедел бир шашын балын хөзинесинен эмли чо-
нотанда толыла ве изал, шубасын ки, бир адамдын ве эз-
бир вахтын иши дейндири. Бизны бу кичик изымсызын
мөгөсса, бейбүт шашынмынан бир сыртта поэтик прибыль-
ларынан дистегүч болат жаңдарди. Бу, хусусынан инди, эдеби
мисрасынын менинсесин, ону тамаша калы маалы эт-
мак, күткүлдер жетчидеги вазифасынин каскын гололауда
бик заманда вачебиди. Чүнки биз индибіз гәдер Фұз-
линиң нағты иш талыптандыр бир ин галжын, охутмаган да-
зах аз ин көрмөшүк.

I. ШЕРЭ БАХЫШЫ

Фүзүлүп позициясынын хүсүсүйтлөркүн изәй учун, шаңырын шеир, азбыйт һаттынадык фикорлары иштээ таңыш олмаг лазыздыр. Мәдүмдүр ки, шаңырын бу нағда хүсүс элми осарлыр. Элмиңдө олар эссе материал, Фұзулевинин болдын осарлоры же «Дивалынын мұгаддымасындай гейдлердір. Бу гейдлер иштә тәншисләгбөл, шаңырын эзбиди бахшшлары һаттында фикир сабызында никан жарыр.

Фұзұл, дөврүнүң он бейік шири олалуғу кимні, һәм да ал бейік алжынды да. Езу деңгіл кимні, езиз өмрүнүң заманынын «әғелі» жағында, һақсын ве һоңдасты* зиялдарынан дарындаған өйрәнімаға сарф этиңшилдер. Буну, алғы олмаг, зама саңасында бир иккяес газаннагат үчүн тох, аңғат во аңғат шаңырлын, сән'етте во ярадычылығынын мұқоммодалығын үчүн этиңшилдер. Чүнки Фұзулевинин шекердән, соң сән'еттіңде этдінде иштәс тағылордан бири әлимдір, билікшілдір. Шеир көркөн билікке версін, асар көркөн охучуны ве диналайчын мәлуматладысынын, онун савиғілескін артырыссын, ону ғұксалтсын. Белсендік, шеир көркөн охучу күттәлдерінін саңылымдарынын, тарбиялайдырып, һаятта, мубериззілдіктерінен. Буна керо да Фұзұл, алмис шеэр «әсес» бол дівар химн** баҳыр. Буна керо да шеир, ал ше'ртінин «әйнәнеиб» зиялдан мұзра олмагы мөнчіби әланап биліб, заманса шекерден галабын бірун кимні*** инфорт едір.

Шеир, «Дивалынын мұгаддымасында», шеир сенда-сына душандын сөнгер неча һөнәссе элми сорылдытыны во то упнү сарылдытыны бело измир: «Заман-заман сендей шеэр, сән'ет ағзағынан галиб дүшүб во кириү-харуң лей-ливәйшілдер. Машын кимні аттиман-ше'р үчүн башшама ушуб

* «Фәлсаға, гарын, табиғийт, риңазит.

** Құдайлай Диңиз-Фұзұл, саб. 5. Истанбул, Хуршид мәтбасы.

*** Әрзас, саб. 5.

шаңырларын мүтәррәр олду во авазебін назымнәлә алам-лар долду во шөрбөті там булду. Бу һаңа мұттардың мәништәтін һүмәттік роя көрмөди ки мұхаддадардың һүсүн нәзәккітін піраят мәдірілән халық, мұнассебін даңырда чылаға тыла. Ве сарифтің иste'дәлди үлүп рифтімнің изәтін бермалы ки, риңатын сираж ше'нін чавайтындын арнан көрді.

Шеир разы олтурм жи, шеир һүснүпүн жалын, маңында, блекілдә базынаныш дүни инфакхансынан кола, Истомир ки, онун шеир сапының дүзүлон болон бары да этилди чөләндирил олмасын.

Фұзұл, шаңырлын илдәнисында олар һар бир касалан билік, мәлумат, дарын мәнеде савад тәләб едір. Дивалынын бир ерина «үч тағифа»-да олар инфроттін измир ки, бу тағифын биря да саваддыз, ырымын шаңырдыр: «Бірақ ол нағыз беделшілдер ки, табиғенамозуны иштә мөндеңес ғана мәндиғілдә да дағындағы истиғадағы гылаб атылышы»**

Шаңырдан билік тәләб этиңжәде, бейік шеир неч баҳт позиянын да зертте әйнелаштырылған Истомир. Фұзұл, идеологиянын бу ныс мұдымын салысқынкоң вайдалттын якын тәсеккүр эткін кимнін форманы да көзөлжеси-но билір.

Онын фикринчә этил охучуя билік, мәлумат, һояти ориентациянан жарыр. Шеир да мәлуматтартарлайдыр. Аның шеир бу мәлуматты тамамында башка шаңырда, образлы ифада болу ила верір. Шеир билін, мәлуматты охучуя ғұрвалын тә'sir, бедел, зеңвә во лоззэт Полу ила верір. Бу әтібара асил шеир ва сән'еттің зерттін, биліккін дарнислашысқан, мәнкәлемжескін, ииссан шүрекке илдәнисе жаңашын ғүксалысқан во иккінші шағынында хидметтеди, һәнтың өбрөнменде во анызмата жарығынан хидметтеди.

Бейік рес демократ алымы Добролюбов, сән'етшарыннесе ва илжиме во үмими теоретик корушшарын арасындағы тазад во я үйгүлугүн әңәмийттінен бело изнал едір:

«...Онын (сән'етшарын—М. Ч.) билавасында ғиссін ба-

• Күдайлай Диңиз-Фұзұл, саб. 6.

** Сәрдә.

мина предмети дүз көстарыр. Лажин, жақ сәнғәткарын үмүмчілікке шалшала салындырас, о заман, лабуд аларег мұбабириң, шаббын, гәлгіншілдесінде башшының да бунни патничесіндегі асар тамам ғалып чынхаса да нәр налда замок.. чынхачагылар. Экенин, сәнғәткарын үмүмчіліккішілердің дүз оларда, онуң тәбиғеттің тамам үйгүн оланады, әсемнен бу уйғыншылғы да вайдал есарда екі олнуң.

Белс оларда, әзартың асарда әйдан да чында верил-мини олар. Есар, дүшінген инсаның азынның дөргөн на-тичаларда көтире білдір да белолықто һаёт үчүн бейбіт-әншіншілдегі малик олар.*

Инсаның бу хүсусиңдегі Фузулұң шеңріндегін үстүнлүк-лордандыр. Фузулұңдың элдің мәсінүмділар иліншілердің анында зәнді деңгел, болжа үйгүн да айналаударды. Бейбіт шашынғын илімін, боян соғын коршуда тох, ғұксак да дөргөн фикирлерде сыйкыншылар. Оның үнссас илде фикирини пәннәлік патничесіндегі ки, истар, итчиман-фөсөн, ис-тар шың-әйншік темаларда издымы асарлар ғұватты үйхышты да ғұксак гүймітін малик олмушшудар.

Фузулұңдың элдің сапалдарының фарғаны да спек-тификатының нақса-әзартар, бүкіларын башта-башта «әзарттар» олдатын көстарыр. О көстарын ки, әйдан за-манда да «ини алоғын сейр этиштөр» да өттіндер. Она көро да шашир, һәм шашырлын, һәм да алмайтын пешо эттозмандыр.

Хыралының ки даих алоғын элдің көро сейр әйлор. Әзарттың фүнгүн шердән албапта гаффадыр. Мазғаниш-шердің һом бир азако алмайдар, һәнгінде Ики аламдори сейр этилдемек гафтада мүшкүншүрд.

Шашир «дания» зам илде машиғүл олар бир адамын шекр сәнғәткарамындаған, үсілуб хүсусиңдегіләрнәндең олончагының, даих дөргөсүс, таб алоғандында узат-лашынғыны көстарыр.

Әйдан фикри біз бейбіт рус миңнегінде Белинскінде көрүрдік. О, алда! Көтенин, шашир Көтенин замғозтадындағы тәжірибелер. «Фаусту» и.л. Нессесин илде қалырғынча Нис-санси арасындағы форға да буинчала көзін зерттеді.

* Дифференциальная-литературно-критическая статья, Москва, 1937.
Деятель Балын алғындағы кашшытын, с. 106
10

Фузулұнның үкүмніңдегіләрде баднилік тәлоби да мәсірінің ғылыми шарыр, сез сәнғәтінің нағтындағы тә-советтүр олдуганда көншілдір. О шеңрің ғылыми, ғарыштың да ғұксак формада инілескес күннін алды. Бу нағда олар фикирлердің, сезүнің әйнәнніңдегі тәбілдәс болындыры. Сөз—көздел, бадни, тиаффи, һөнкимаш сез, Фұзулы ше-риннің қыншылдары:

Мен сөздүр екәр бианрас инсан
Сөздүр ки дәйнілор әзіздар қан.*

Фузулұнның «сөз» радиғіне да сезүн мәншік, мәнінән изде әдән құсуся бир ғоззан да нағарды:

Халға ағын сириниң нардағы тылдар изіншәр сез
Бүи на сирдің ким олур нар даңыз ғоҳдан әр сез.
Алтынан сез жағданның салғылғағодардың артырыр
Ким, иң мінгар бола алған әйләр ол міндер сез.
Вер сезде әйн ки, туздуганда соне хаби амал
Эдә нар сағт соне ол үйгүдан билада сез.
Бир индерін айнарлы құтандыр күннелілар алмара
Көстарың нардағы нағынбін гейбездін рұхсар сез.
Олжаны ғовасын бәйнір мәріғат жір деңілі
Ким, саләф таркыб тәмәни ләзінчіліндер сез.
Кар жаң көстарың Фузулұн иззатын, да эт сезу
Ким соң олмайдан әзілдір өз әзизи хар сез.**

Бұрада шашир сезүн алемзияларын, иккиси асарын дүни дүрдүгүн яшінчагыны да сәнғәткарының яшінчалығыны дәйрір. Гыйматын сез, сәнғәтбінин жағданиң артырылғыты ки-ми, үзүн да маңынсыз сез сәнғәтбінин інерттідан салыр.

Бу ғоззан ғылыми әтібіраңда бейбіт Низаминин сез нағтында деділжілорға дағы яхнандыр. Низамин да «Ис-кәндарларның» асарында сезде шашир: «Сөз айылда дүрдүр, еро дүшса ғылар. Сөз чөндір, чан дармадылар. Оны эле алама да ки, чөндір күнні гүлгүлшынан ғасын. Галон нарката башшадылар заман дүнненін ке-зүннү ишмеландырды. Сөз бизниң гасырим, әйнәннамы-шылар. Ғиекілдердің овалы, дүйнегілардың сөгу сөздүр.»

Нар иккі шаширнан да фикирлердің шұбносты ки, нар шейден андал сөнгіт «сөз»-ю, сез сәнғәткорлығының изде-

* Диас., с. 347.

** Ораза, с. 153—154.

дир. Онлар бу тәләби өз ярадычылыглары, даңы әсәрләри илә һаята кечирмисшәр.

Фұзулий әкә бәдни әсәрдә сез ади, садә мә'насындан сох-сох йүксек мә'на вә ифадә көзәллийнә малик олмалыдыр. Әдәби-бәдни әсәр хүсуси бир фәса-хәт вә бәлағатлә язылмалыдыр. Ваэнә, гаффийә салыныш һәр әсәрә бәдни дейилмәз. Әсәр охучу вә дин-ләйничә бәрк тә'сир этмәлидир, ону сарсылтмалы, ону «ган» тутан кими тутмалыдыр. Әсәр халта, чамаата «фейза» вә хейр вермәлидир. Шеир мәчлисләрин бәзәйи, сәфа вә шадлыг әңгелин әзбәри олмалыдыр. Әсәрин мәммуну айдын, анлашыгы олмалыдыр.

Әсәр элә ярадылмалыдыр ки, охунасы да, язылмасы да асан олсун. Шеирде аз сез илә дәрин вә зөвг охшаян мә'на верилмәндир. Фұзули, «мұбәәм» ибарәли, долмылғы ифадәли, аһәнк вә мусигиси зәиф әсәрләри фәдасыз вә лұзумсуз сайры. Шеирин бутун бу фикирләrinн гәзәл нағтында дедиин ашағыдақи парчада айдын көрмәк олар:

Олдур гәзәл ки, фейзи онун ам олуб мудам,
Арайши мәчалиси әйли гәбул ола.
Вирди зәбаптар әйли сәфаву сурур олуб.
Мәммун шөвг-бәхшү-сариүл-нисүт ола.
Ондан нә суд ким ола мұбәәм ибарати
Нәр ердә һистимани әдәнләр мәлүл ола.*

Шаир шеир сәм'етини сох мәс'үлийәтлі, сох ҹәтиң бир сән'әт сайры. «Лейли вә Мәңнүн» поэмасының мұғәддимәсіндәки миначатьнда гарышына гойдугу вәзи-фәнин өңдәсіндән көлмәк учун чәңді әдир. Шеиринни тә'сирли, ашылайымы олмасыны истәйір. Сөзүнүз «Лейли кими гәлб овлайын», нәзәминин «Мәңнүн кими үрек яндыран» олмасыны азгу әдир.

Лутфинаш шеби үмидими руз эйлә,
Иғбалыми товғияг илө фируз эйлә.
Лейли кими ләфзими диәфруз эйлә,
Мәңнүн кими нәзимими чикәрсуз эйлә.**

Гәлб яндырымаян, «чикәрсуз» олмаян әсәри, Фұзули

* Диван, сән. 215.

** Орада, сән. 228.

шеир саймамышдыр. Вахтилә она тәглид илә язап «мұддәмләре», габилийәтсиз шаирләрә гаршы бәрж һиндәтлочмишdir. Онларын формача кобуд, уйғунсуз, мәммунча пис вә бош олан языларына гаршы чыхмыш, рәдд этмишdir. Онлары чыдыры мейданында ғамыш ми-нән вә пәйнөванлыг иддиасы әдән ушат адланышындыр:

Муд ән эйләр мәнә тәглид нәему нәсрда,
Лейк наһәмвар әлфази мүкәддер заты вар,
Пәйнөванлар бадпалар сәкридәндә һәр яна
Тифл һәм чевлан әдәр, әмма ағамдан аты вар.*

Шаир, ше'рин, ғәзәлий ғәдрии билмәйнләри мә'рифәтдән узаг вә чәнил адланышыр.

Шеир жаңылары ичарисиндең эн үстүн тутдуғу ғәзәли «Һүнәр багынын құлу» адланышыр. Ғәзәли беләли «Гәзәл мұнқары әйли үрған деңгел», шаирин лириканы, гәлб ше'рини даңа артыр сөвидийнендандир.

Гәзәлдир сәфабәхш әйли мәзәэр.
Гәзәлдир күли бусытани һүнәр.
Гәзәли гәзәл сейди асан дейил.
Гәзәл мұнқары әйли үрған деңгел.
Гәзәл билдирир шаирин ғудратин,
Гәзәл артырыр назимин шеһретин.
Көңүл, кәр чи эш'ара сох расм вар,
Гәзәл расмин эт чүмләдән иктияр!
Ки, һәр мәнфилин зинәтидир гәзәл
Хирадмәндәләр сән'әтидир гәзәл
Гәзәл де ки, мәшінури девран ола
Охумаг да, язмат да қисан ола.**

Гәзәл язмаг, лирик шеир язмаг, инсан гәлбинин да-хили аләминә вагиф олмаг вә онун инчәликләрини дуюб ифадә этмәж сох ҹәтиндир. «Гәзәли гәзәл сейди асан дейил». Шаирин шаирларың да, Фұзули дедиин кими, ан-чаг инсан һисс вә һәйкәлдарының ифадасында билинир. Бу мәнәрәтә малик олмаянлар, Фұзулинин фикрин-чи шеир сән'әтиндән узагдырлар.

Фұзулинин дәрд йүз ил бундан табаг дедиин бу фи-

* Диван, сән. 218.

** Орада, сән. 6.

кирлар, бу күн белэ йүз фаза дөгрудур вэ вэ гүввасиддер.

Фүзулүл, вэ таланттына, вэ түүвэснээ күвәнән, гәләмийн гүдүртى илэ мөгерүр шашыларданын. Эн чөтийн сайлыгы гөзэл формасынын эн яхши нүмүнәләрни яратмаг вээзифесини ёндөснөө көтүрүшүдүр вэ яратмышдыр. О, вэ көңлүнэ хитабён дейир:

«Гөзөл расмин эт чүмләдэн ихтияр»

Гэээли сеч, чүнки гөзэл чөтийн олмагла бәрабэр йүк-сөк шеңирдир, гәләл шеңирдир.

Көрдүйумуз кими Фүзулүл шеңирдэн билик, мәлүмат, ичәлек, зәрифлик, халгчылыг, садәлик, нисс һәйәчан устүнлүк тәләб эдир.

Лакин бәйүк шашын тәләбләрни бунунла битмиш. О, аззадыгы вэ часароти шашырин эсес хасийәти кими алсыр. Бүкүз самими шеңр ола билмәз. Сәмими олмай шеңрэдээ дә шеңр дебилмәз. Сән'эткарлыгын азад фәззасыны һәмниша аынг вэ ишүүгүл көрмәк истайир. Һәммин сәрбәстлик вэ часарәт дүйгүсү Фүзулүл шеңирләрниң һамысында өзүнү көстәртир. Буна көрадир ки, о һамнишо дүйгүй вэ дүшүнүүдүй кими, үрәклән калма вэ самими язымышдыр. Фүзулүлдә, об'ектив тәбәблөрни низэрә алсан бу вэ я башга шахсийатин зөвгүнә вэ я интөрессин ўйдурулган бир дәнә дә шеңр тапталымаз.

Һәтта о, дөврүүн «гапиуны» эмр вэ һөкмәт, «за-рүри» традицияларга раэйтэлә яздыры гасидәләрнинде белэ, яхасыны бу зоракилникэн гурттармага чалышмышыдыр. Аяс наша вэ башгаларынын алыша язылан гасидәләрнинде я үзүн эсес обектден чөвирәрәт тәбәтия— гышы, сабыйы, ахшамы вэ предметләр— голәмә, хәнчәри вэ с. тәрәннүм этишинидир, яхуд да һөкмәтләр, пашаны хейр ишләр, чамаата хидмәтэ чагыран исләнётвари шайлар демишидир.

Фүзулүлини дүйгүлары тәмиз вэ сәмими олдууғу кими фикирләрни дә дәрән вэ дөргү иди. Одур ки, ону шеңрн истэр форма, истэрсә дә мәмзүн эт'тибарылъ чох мөнкәм, эсаса сейканинди. Сән'этин эзмүн вэ дөргү ишлүүшина сейканинди. О, асл шеңрн иодэн ибарәт олдууғу ялныз бир сән'эткар кими дейил, һәм дә эммитеоретик эссләсларла билдийи үчүн асл шеңр ярадырды.

Фүзулүл, теоретик сәвийәсү эт'тибарылә дә эн йүксәк мөвгө тутен шашыларынын изәндәнди.

Фүзулүлини сән'эткарлара вэ сән'эткарлыг һүнәрни түкәммәз һөрмәт вэ мәнәббети вардыры. Бу да шашын сән'этти дария вэ дүзүкн айлайышы илэ баглышыдь.

Бир сырт мурәббе ләрнинде дөврүпүн бүтүн мәнсаб сән'иблөрни— шашылары, вәзиirlари, суфиюри, хачаләри, газиләри, заffидләри, зәнкүнеләри биабыр эдир, онларын чамийәтэ зэрөр вердикләрни көстәртир. «Затында шәрарат олдан» бу адамларын гулмугда, рәсми даираләрдә туттугу мөвгө: мурдар, боя, һийла вэ риз сыйыр. Онлар «гара дашиларлар» ки, «гызыл ганал» болысаладар, «онжылар» дәйиншәр, аңчаг ләл олмазлар».

Кәр гара даши гызыл ган илэ рәнкин эдәсән, Рәнки тәғиер тапар, ләл-бәдәхшан олмаз.

Шашын мусигиниң һәрам сыйыб гадаған эдән рүhaniндо гарышы дейир:

Сәдай ней һәрам олсун дедик, эй суфийи салус...

Иләни ней кими сурал-сурал олсун әндамын.**

Бу андам илэ вәччидийтада дәм вурмаг истәрсөн

Фүзулүл, сән'эткарларда мәнсаб сән'иблөрни, сән'этин күмү вэ хейри илэ сәлтәнәтиң күчү вэ «хөйрү»-ни мүгайис эзлү, олдугча тизәфүн, дөргү, инандырычы бир иттичәйэ көлүр. Падшаш сијаш һазырлайыр, гошуң чекир, пул текүр, һийлө гурур, рүшәт веरир, часуслар шаша салыр, йүз фитнә фасал илэ гапылар төкүр, бир өлжэ алыш. Элә бир өлжэ ки, неч бир заман эми-аманлыгы мүмкүн олмаяч. Мүәйян бир тәбәддүләт, ичтимай һадисе баш верән кими падшашын гошуңу вэ өзү мәнб олур, өлжеси дә элдән кедир. Падшашын иши беләлдир.

Сән'этин султанлыгы, эзэмтәт вэ һөшөмәти иса бамашгадыр. Фүзулүлини сән'эт султанлыгына диггәт эзли:

Кәр иш султанам мәнә дәрвиш җим фейзи сүхөн, Эйләмшиц, иғалими асары нүсерот мәнжөри.

* Шашын һәмни адамларын ган илэ болынчаларыны тасалуфф катирни. Онлар учын характер боя аңчаг ган ола билар.

** Диван, сән. 217.

Нэр сезүм бир пәнлөвандыр ким булуб тә'йиди hagg.
Эзм гылдыга тутар тәсхир илә баңру бары,
Ганда ким эзм этсө марсуму мөваккы истемээ,
Һансы мұлжы туғас, даймаз кимесін шуру шәри.
Пайымал этмаз ону аспибі дөврү рузқар.
Ейләмәз тә'сир она дөврәш чәрхи чәнибері.*

Есл бәдии бейнекүлүк, һекім вә әзәмәт сән'аттәдәр.
Шаир, нәр сезү гәлблөр фәтін зән бир пәнлөвандыр.
Элә бир пәнлөвандыр ки, неч кәсә азәр-әзійісті даймәз.
Нә верки, на мөваккы истәр. Бу сезүн ғаят вә гүзеватина,
на туғар, на сел, на рузқар тә'сир әдір. Дүни дурдуг-
ча бу гүйметли сезілор яшашын, ени асрлары, ени чәмий-
нәтләрү, ени инсанларын гәлбини фәтін әдәжөкди.

Одур қа шаир соҳи ғатлы оларға вазыну бу мұгад-
дас, йүксәк мөвгенин бүтүн сұлтанлардан үстүн тутур.
Шашларын, пашаларын вә нәр үчр менсаб саңыблөрінин
«кәрәмнин» рәдд әдір. Онылары «әйлі фәна» адлымды-
рыр, мәтрутут вә башын үчалығла дейір:

Гылмасын дүняда сұлтанлар мана тәклифи чуд
Бәс дуур башымда товғиги гәнаэт әфсери.
Нәр ҹанәттән фарнәм аләмдә, һаша ким ола
Ризг үчүн әйлі-бәга әйлі-фонанын чакәр**

Онылары «әшәрәре хадім вә суфәнәй мұлазым» сайры.
О, сән'еткарлығы йүксәк, мүгеддәс ичитмим бир хидмет
сайры. Сән'еттән «көпнүллари фәтін этмә» хүсусийеттін
әсас алыр. Шаирин күтлә иңчәрасында шеңретніңде, бә-
йәннелмисіндән, халта тә'сир бағыламасындан зөвгәл-
ри охшамасындан фәрәпленір. Озүнүн фәтири, ғохсул
вә маддә этигиянда боғудан һәятыны сұлтандыг һәятын-
дан үстүн тутур. Бүтүн мадді ма'нави азбларла аңчаг
оня жерде таб кәтіриб сиңе кәрір жәд, сән'еткардыр вә
халт хәдімидір. Ңәнгәттән чарысы, уражләрін нағма
охуяныздыр. О, өз дәни сән'ети илә ғойнұлдай, пашалара
айлымадан үчүн юхары тәбәгегөрнің көзүндә дейіндер.
Диванынын бир еріндә зәманосина хитабла ачығча де-
йір ки, мән дә сохлары кими һийләжар вә мәсләкис,

намуссуз олсаидым, ишим рәвач тапар, құнұм хош ке-
чәрди:

Мән һәм кәр олайдым әйлі-тәзвир
Әтмәздин қанәттімдә тәгсир
Чун әйлі вугтару әненку арәм
Чөврине һәмишә хару зарәм*.

Бейік Маркс 1840-чы илдерда немесе сиаси роман-
тизмниң әктерлерінің әдәрәк, хүсуси маликійітін фәр-
диліттән тәбін асасы саян сән'еткарларда гарышы чыхыр:
«Романтиканы, ғиссләрін сонсуз дәріжмелийнін вә әхла-
гын хүсуси вә индивидуал шажыларынин ән зәнкін-
манынан хүсуси интересләрін ирали сурұмасында ке-
ран хиялларында язычыларын рәйләрінә бахмаяраг, о
(хүсуси интересләрін ирали сурұмасы—М. Ч.), экзина,
ма'нави вә табиғи фәргләр мәннен әдір вә бу ма'нави
тәбін фәргләр аваиздин мүәйян мәттериянында вә она
калочасына табе олан мүәйян шуурун әхлагызы, ағыл-
сыз вә дүйрүсуз обстракциянын йүксалдиди...»

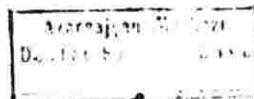
Фұзула да сән'еттә хүсуси маликійітә, мәнфәттә-
растылғы вә фәрді интересләрін габага чәкілмасына
зидидир. Шаир, сән'етте аңчаг яшайыш, күзәрән васите-
си, газанч мәнбән кими бахан вә языларыны бу инте-
рес еттіләрдән шашыларда инфрат баслайдыр.

Бейік шаир өмүрүн мә'на вә мәммунуну, әсл һәя-
тыны сән'еттә көрүр. Оның дүшүндиүй вә гайғысы аң-
чаг сән'ет, шаир аламидир, ше'рін ижансағызыдыр. Бир
заман вар илә ки, ону ватәннінде Низами кими бейік
шашылар етишилди. Ше'рін, шашын гәдір-гүйметін вар-
иди. Лакин Фұзулинин зәманасында исе некомут дара-
ләрінде, юхары тәбәгеләр иңчәрасында аңчаг ялтаглар,
мәнфәттарастылар әзиз тутулур. Әсл шеир вә сән'ет
адамларына хор баҳылыр. Бу факт бейік шашын қа-
дәрләндірмейді билмәзди. Бу көдәр вә тәессүф Фұзули-
ни бадбийлік салмырды. Экисе, онда сағлам вә йүк-
сак вәтәннәрәостлик ғисси, халға хидмет мейли аловла-
нырды. О, шеир аламиде көрдій ту биштуғу әдәмж
үчүн гәлемә сарыларды. Фұзули, өз зәманасы илә. Но-

* Диван, с. 217.

** Енә орада.

• Диван, с. 436.

ваи, Эбу Нэвас, Низами дөврүнд ше'рин мөвгөини мугайисэ эдәрек языр:

Ол бир нечә һәмдәми мұвағиғ
Из'ин шүәрәй рузи сабиг,
Тәдриг илә калдиләр чәнәнә
Тә'зим илә олдулар рөванә.
Дөвран олары мұazzәм этди
Һәр дөвр бирин мүкәррәм этди.
Һәр биринә һәми олду бир шаһ
Зөвги сүхәнніндән олду ақаһ..
Шад этиши иди Эбу Нэвасы
Нарун хәлифәнин этасы.
Булмушду сәфайи-дил Низами
Шираншаһа дүшүб кирами.
Олмушду Нэваний сүхәндан
Мәнәүр шәһеншәни Хорасан.*

Шеир аләминин бу карифейләри өлүб кетдиләр. Онлардан соңра, Фузулинин фикринчә, һәнәнк шаирләр етишмәшилдир. «Сөз көнбәринә һәзәр саланлар» галмашылышыдыр. Фәсаһәт алами ундулумуштудур. Бу дүйнү өс гайғы илә нараһат олан шаир, чәтиң вәзиғені өз өңдесинә кетүрмәй, сөз сән'етини йүксәлтмәй кәсдири:

Та олмұя рәсми-ше'р мәғфуд,
Әбаби фұнуни һәзәр мәсодуд.
Лазым мәна олду һиғзи ганун,
Зәбити насәти қалами мовзун,
Начар тутуб тариги намус,
Раһәтдән олуб, мұдам мә'йус,
Әнди сөзә истивар гылдым,
Әш'ар демәж шұар гылдым.**

Фузули ше'рә, сән'етә фитрәтән мәфтүн иди. Она көрә да һәр бир зәһнәтә, «тә'найә, һәфи, нифринә» дәзэрек, истираһати өзүнә һарым эдәрек, бутун һөятыны ше'рә сәрф этишилдир. Оны да жөзәлчә билирди ки, өз дирилийиндә ше'ри, халға хидмети учундан әзаб әзий-йәтләр, рәсми дәнәрәләрин инфрәтиме сәбәб олачагдыр.

Бир дөврдайәм ки, һәзәр олуб хар
Әш'ар булуб кәсад базар

* Диван, с. 339.

** Орада, с. 240.

Мин ришиштәйә түрфә лә'l чәкәм,
Мин ровзәйә назәнин күл экәм,
Гылмаз она неч ким назәрә
Дерләр күлә хар, лә'lә хәрә.*

Шаир, мәйкәм вә дәнмәз ирадасында сарайлара, һөкүмәт адамларына гарши дурур. Сарай адамлары әсл сән'ети бугор, сән'еткары сусдурулар. Мәднийә, тә'рифнама, ғүсиде язандыры бәйәнир, ирәли чәкирләр. «Күлә хар, лә'lә хәрә дейирләр. Бу исә ше'рин һөрмәтдән салынмасы демәкдир. Аңчаг Фузыли сағ олдугча буна йол вермәйәчәкдир. Әлач әдәчәк, ше'рә рәвач вәрәчәкдир. Чүнки онун халға, һагигәтә архаланан үмиди, галибийәтә инамы гәти вә мәйкәмдир:

Дөвран истәр ки, хар ола һәзәм,
Би иззәттә ә'тибар ола һәзәм
Мән мунтәзирәм верәм рәвачин
Бимар исә әйләйәм әлачин.
Ол әнфий камали һикмәт әйләр.
Бу ишәд вәли хәсарәт әйләр
Тә'мири хәрабә талибәм мән
Иншиаллан ки, галибәм мән.**

Дүшмән нә гәдәр «ғәви», тале нә гәдәр «зәбүн», фәләк нә гәдәр «бәрәнәм» олур олсун, Фузулинин горхусу йохдур, о, галибийәт руны илә сән'етә сарылышыдыр, галиб дә қалыншилдир.

Фузули өз дөврүннүн бутун әлмәләрини, гәрб вә шәрг күлтурасынын о заманки нацийи-әтләрни яхшы билдири кими сән'ет һағтында олан бутун әлми вә әсаслы мұлаһиззәләрни өйрәнмишди. Бейік сән'еткар олдуғу учун сән'етин мәннүйәтини, ярадычылық процессиини бутун мүнүмм проблемаларыны әсасән дүзкүн анлатышды. Тәәччүблү дәйил ки, ярадычылық мәсәләләрнә даир онун бир сырға мәраглы фикирләrinә раст кәлирик. Бу фикирләр бу күн белә тамам дөргө олмагла адама тәп-тәэз кими көрүнүр. Шаирин диванында бәдии әсәрин формасында мәзмүннүн вәһдәттүү, бүнларын гарышында мұнасақбәттән ишарә әдән бә'зи фикир вә тәсәввүрләре раст кәлирик. Бүнлар һәтта сон-

* Диван, с. 238.

** Орада, с. 239.

эср эдэбийт вэ сэн'эт алымларинин бахышларынна таамам уйгуудур. Фузули ше'рин мээмүн вэ мундэрэчсиинн һөлгэдичи олдугууну, бэдий форманын мундэрэчий табе олдугуун тэсдиг эдир. Онун фикринчэ сэн'этжар сөз ванситэсэл гэлбийн дахила алюминий ачы, о аламы бэдий шэкилдэ инфадэ эдир. Мээмүн этибарилэ бир шей демэйн, варлын, инсаны вэ инсан һисслэрийн образыны инфадэ эдэ билмэйн эсэр, эсэр дейил. Эсэр, кечмиш, яшмыш нэяты енидэн чанландаадырыб охучунуу тэсвүрүүндэ яшадыр. Бэйүк шаир бурада сэн'этжарын яратмаг габилийтэтинин, мэнареттинин, гэлээ күчүүн өнгөмийстин көстөрөр. Шаир кэрэж «эмваты сөз илэ энэ» элэсн.

Бу сөздэ, ше'рин чанлы, габарыг, реал нэят хими ашылчычы, инандаадырычы верилмаси тэлэби дэ наазэр альнымьшдээр. Бу тэлэб, сөнүк, чансыз ибарэлэр йыгыны олан гтуу нээми рэддэ эдир.

Бу да мэраглыйдыр ки, Фузули нэмин фикирларини вэ шай эсэринин вэ истэдийн кими ярада билдий, дөврүүнэн ийүкэх сэн'эт эсери олан «Лейли вэ Мэчнүн» поэмасынын ахырында дейир:

Нэмин эсэрдэ Фузули, Лейли вэ Мэчнүн шөхсийтэйтнэдэ таршылтыгы мөнбэлэтийн өлмээ образыны яратмышдээр. Онун яратдаглары, ярадычыдан этдийн тэлбэлэрийн намысын чаваб верир. Нэмин поэмийн ахырында шаир һүнэринин, эмэйинин мэ'на вэ мөвгэчини көстөрмэх истэйир. Фэлэх энэ даньшир, Фузули ило «кардун» арасынцаки бу диалог цох мараглыйдыр. Шаир, Лейлини вэ Мэчнүн башына кэлэн бэлалэр учун тогシリ фэлэйин бойнуга йүклэйир. Ону «яхши адамлар эзэв вермэкдэ» төгмэлтэйдидир:

Дун дидей тэр гылыб күнхэрбар
Кердунэ дедим ки, эй чэфакар,
Нэргиз рэвишиндэн олмадым шод
Дами гэму мөнхтэйтнэдэй азад.
Энбээ нэгиз дэвр эдирсэн
Эрбэй кемалэ чевр эдирсэн.
Мэчнүн экэр олса или чаинил
Олмаздын итаэтнэдэй каинил..
Лейли кэр олайды бир нэясыз
Я сэн кими меңрсиз, вэфасыз

Олмазды она һәмишэ чеврин
Камынча мудам олурду дэврин.
Мэн нэм кэр олайды энли тэзвир
Этмээдин иштээмдэ тэгсир.*

Буна гарши фэлэх дэ шаир мүгэссир җерур. Чүнки Лейлини да, Мэчнүнни да ярадан, онлоры эзаблы йолмартдан кечирэн, мусибэгэлэрэ салан, башларында минг чур бэлэ тэзвир эдэн, шаирин өзүдүүр. Фэлэйин фикринчэ, шаир бир эфсаны учун «онлары (Лейли вэ Мэчнүнни) бэхэнэ этмишдир», өлүлэри нараат этмишдир, одур ки, кунаңкар да Фузулинин, өзүдүүр:

Кэрдүн эшидб мөнм итабим
Верди бу эда илэ чэвабим.
Кей сурэти наалдан хэбэрсиз
Нэр һүкмэти бахмаян һүнгэrsiz.
Мэн эмрэ мұвағит эйлэрэм дэвр
Нүкмэтэдэ вэфадыр этдийн чевр.
Эмма сэнин этдийн хэтадыр
Ким, пири тэргэгтийн һэвадыр.
Шаирлийэ ифтихар эдисэн
Кизби өзүнэ шуар эдисэн.
Мэчнүн дедийн вичуди камил
Нэр даниш сэндэн олду габил
Дивана она сэн эйлэдийн ад
Сэндэн она етди зулму билад.
Лейли дедийн мэни тэмэми
Мэн пэрдээ сахладым кирами,
Рисвай-хэлэйн эйлэдийн сэн
Мин та'нэйа лайиг эйлэдийн сэн.
Каһ Нофела гэдри гылдын илтаг
Каһ Иби Сэламэ зүлми илтаг.
Шэрм эт, бу нэ һэрэдир, нэ мэймэл
Нэ Иби Салам-у, наажи Нофел?
Шэрх эйлэмэх истэдийн фэсаны—
Гылдын сөзэ онлары бэхэнэ
Чурмина олайл хэлт мулзэн
Сэндэн сорулур бу ифтира нэм.**

* Дипан, с. 346.

** Орада, с. 347.

Шаир фәләйин хитаб вә тә'нәсинә гаршы алданнамагы, шеңр «сәрмайәснин» асан сыймамагы, бу йолда мәһкәм олмагы шуар эдир. Эз тәб'и ила белә дилләшир:

Эй тутийи-буситани-кефтар,
Сәррафи сүхән, Фүзулүйн зар.
Алданна экәр супеңри-либ,
Тә'н ила сәңә дедиса казиб.
Эш'арә яман дейиб усанма,
Сәрмәйи нәзми сәйл санма.
Сөздүр күбәри хәзәнней дил
Изнари сифати затэ габил.
Чан сөздүр экәр билүрсә илсан
Сөздүр ки, дейиrlәр өзкәдир чан.
Биллаң бу яманымдыр ки, нала
Эмваты сөз иле гылдын эфя.*

Фүзулүнин юхарыда көстәрдийимиз диалогу шаириң сез сән'этинә вә ярадычылыг процессинә баҳышыны мүзйәнәттән этмәк учун чох мараттылдыр. Шаир бурада фәләйин дили иле шеңр ярадычылыгынын бир нечә мүнгүмм хүсүсийәттин сыйр. Көстәрир ки, сән'эттә ярадычының бәдиг ийиже, уйдурмасы, ичады мүнгүмм бир мәсәләдидир. Сән'эткар «эмвата чан вермәлидир». Кечмиш, яшамыш нәထты енидән чанланымалы, охучунун көзү өнүнә кәтирмәлидир. Сән'эткар яратдыры образлары «камыл, һәр данишә—билийә—М. Ч.» габиъ ятмайи билмәлидир. Мүзйәнәт бир фикир вә идеянын ифадаси учун, олмаян бир әйвалаты дүшүнмәйи, я олан әйвалаты истеннилән истигаметта дәйшишмәйи, ени шейләр элавә этмәйи, ени инсан образлары яратмасы сән'эткарлыг таләб эдир. Сән'эткарның һүнәри, хәял вә фантазия даираси, бурада везүнү көстәрмәлидир. Бейүк сән'эткар, тарихи сюжетләрни чәрчиwәсина сыйхыммалы, бәдиг хәяльны көлкә кими назыр әйвалатын эсир итимәмәлидир. Тарихи сюжет вә әйвалат сән'эткарның элинде һүнәр көстәрмәк учун бир васите, бир «бәнәне» олмалыдыр.

Бүтүн бу фикирләрдән, Фүзулүнин тарихи сюжетләр мұнасибәти алдын көрүнүр. О, сән'эткарның сәрбәст-

лийини зәрури, мәтсәдә мұвағит, һәр бир бәдин үй-дурманы (ичады) хейрли сайры. «Алданна ки, шаир сезүз албеттә яландыр» дейә Фүзулү, шаириң бәдин ичад сән'эткарлы олдугуну дөнә-дөнә гейд эдир. Фүзулүйә көрә нәят, нағиса, факт сән'эткарсы да вардыр. Лакин сән'эткарның бейүклүйү, бу варлығы даһа йүксәк «фәса-нәт вә бәләгәт» айнасында нечә экс этмәкден асылыдыр. Бунун учун дә хәял, фантазия, яратмас һүнәри лазымдыр. Бу һүнәрсиз шеңр, адәбийят, сән'эт һохдур.

II. ЛИРИКАСЫ

Азәrbайҹан әдәбијатында лириканын, эсл лирик ше'рии башын вә даниси Фүзулүдир. Догрудур онун башыга әсәрләри да вардыр, лакин Фүзулүнин эсл даниянә сән'этти онуч өлмәз «Лейл вә Мәчшүн»-үнди вә гәзәлмәрнәдә даһа бариз көрүнүр. Бу, белә дә олмалыдыр, чунки Фүзулү гәлб шаиридир. Өзу дә бир нечә ерда гейд эдир ки, мәндән тә'риф, тәнгид ше'ри истемәйи, ышы ше'ри истәйи:

Мәндән Фүзулү истәмә эш'аричмәдітү замм,
Мән ашигәм, һәмишә сезүм ашигтанәдир.*

О, ше'рә һәр ше'йдән әввәл, гәлб мәңсүлу, «гәлб хәзинәстинин көбәнәри кими баһыр. Она көрәдир ки, сез илә, бадин сез васитәсилә, «бәшәр затынын сиfетләрини», хүсүсийәтларин вә һәр бир мә'наны ифадә вә изһар этмәк мүмкүн олур:

Сөздүр күбәри хәзәнәй дил
Изнари сифати затэ габил.**

Шаир бүтүн әсәрләрини бу гәнаэтлә измышдыры. Онун гәзәлләре һәнинки тәкчә Азәrbайҹан, нәттә бүтүн Шәргдә лирик әдәбијатын эн яхшы нұмумәләрнәндәнди.

Гәзәл жанры гәдим жанрдыр. Бизим әдәбијията эрәлләр вә фәрслар васитәсилә кечмишdir.

Әрәбләрдә Эбу Нәвас, фәрсларда Һафиз, өзбәкләрдә Нәвай кими машнур вә бейүк гәзәл язып шаирләр

* Диван, с. 141.

** Орада, с. 347.

етишиңицидир. Фүзули өз гәзәлләринде бүтүн кечмиш әдәби ирсии наилмайт вә зәнкүнлиләрни инкишаф этдириши вә өз дәйсиси элди Азәрабайчанды лирик шеир сөнгтигинин ән йүксәк нұмупқоларни яратмыштыр. Фүзуллинин лирикасы, һәр шейдән әввәл севки, мәнәббәттән инфадә әдән, а шиганә лирика дыры. Фүзуллинин дүшүндүйү мә'нада исо эшт вә мәнәббәттин мәзмуну чох зәнкин вә кеништәр. Бу мәнәббәттә янызы ашиг-мә'шүг мәнәббәтти, янызы гыз вә оғлан арасында олан аді, фәрди, чинси севки дейнилдир. Белә бир севкиниң тә'сир даирасы дә Фүзули ше'ринин чабаннини муллугу кими олмазды. Фүзуллинин ишләттийн мә'нада эшг вә мәнәббәттә бир үйкәсек иисани һиссәләрниң әнате әдәр. Биз буралда, Фүзуллинин гәзәлләриндә, я «Лейли вә Мәчинун» поэмасында гәлбин, башәр мәнәвийтәнның әнвали рүбийесинин ән зәриф, яңынча вә эп йүкәсек һәятыны көрүрүк. Бу лириканы янызы гәлб им, янызы бир субъектин вә аләми илә изән этмәк мүмкүн олмаз вә дуз да олмас. Чүнки бу лирика, об'ектив тә'яттән иадисәләринин, ичтимай һәятыны шаир гәлбинде оятылып һисс, һәйкән вә тә'сирләрдән башта бир шай дейнилдир. Фүзуллинин илham мәнәбәи, онун зәнкин мә'нәвия һәятыны.

Фүзули о шаирләрдәндидир ки, ән жиник һадисәбә, ади иисана әһәмийтесиз көрүнән вә я һеч көрүмәйән бир тә'сире гырылым, һәтта илдүрим илә чаваб берар.

Фүзуллинин лирик эсарләри, гәзәлләри, темасы вә мәзмуну әтибарила мұхтәлифdir. Буралда эсас ертутан, эшг вә мәнәббәттә темасында язылмыш гәзәлләрә янашы, һәят, варлыг нағылышда фәләсәф и фикирләр инфадә әдән гәзәлләре, об'ектив тәсир и харатердә олан гәзәлләре, дәврүн харатерини верен үмүм шикайат рүхүлү гәзәлләре дә раст көлиник.

А шиганә гәзәлләр Фүзули лирикасының чаныдыр. Буралда эшг мәфнуму әтрафында иисаны, демәк олар ки, бүтүн дүйнү вә габилийәтләри тәрәннүм әділмәницидир. Мәнәббәт, иштә'дад, гүрур, мәнлий һүкәсек тутмаг, ирадә, вәфа, көзәмлийә пәрәстиниң кими иисаны һәссәләр, һүкәсек зөвг, бу гәзәлләрдә, ис-

тер ашигиги, истәр мә'шүтәнин симасында тәсвир әдил-миштәр.

Бу гәзәлләрдә ки ашигиги дәрін мәнәббәти верилир, ки бу мәнәббәтә, эшгә, гарыш мә'шүтәнин әтинасызылығы, бу үздән ашигиги чәкдий чәфа, этдий шикайэт верилир, мә'шүтәнин һүсни чәмалы тәсвир олунур.

Фүзуллинин тәк-тәк гәзәлләринин тәғлилиниң кечмәдән, шаирдә эшг мәфнүмүнүг ше'ринде тәсвир этдий мәнәббәттин характеристи һаттында бир нечә сез демәк ла-зымыдыр.

Бу эшг реал, инсанни эшгидир, йохса мистик тәсәвүүфи эшгидир? Мәлүмдүр ки, шарт классик әдәбийтән нағылышда иидий әгадәр язын алимләр арасында бу, мубаһисәннен масәләләрдәндир. Һәтта бир чохлары буралда мубаһисәннен ерсиз олдурунчы, Фүзули эшигинин «иләни эшг» олдурунчы иiddia идиңиң әдирләр.

Буржуа әдәбийят алимләри арасында авторитет сыйлан Көпрутүзәдә М. Ф. бу мубаһисән белә «битиррир».

«Гәзәлләриндә (Фүзуллинин) — М. Ч.) вә «Лейли Мәчинун»нда тәгдис вә тәрәннүм этдий «эшг» неч бир заман тамамилә «Ладини-роғапе» бир маңайиәттә эрэ зәмәйор: гүвәттә иiddia олунна биләр ки, Фүзули, эсәрләрнәдә мадди үнсүтүләрдан муржәкәб бир үзвийттән чиcмани әтирасларны, аташы ра'шәләрдә сарсылан бир мәмүәйи әсабын этә вә кәмийә сусамыш чошгүн һәмләләрни дейил, «Лейласының кәнді виччандаңыда булан.. иләни бир эшги, «эшг-мүтләги», «эшг-афлатунии» тәрәннүм этмиштәр... Эксине суфи шаирләрин язын вә муз'әч дүстүрләр налына согдугулары бу «эшг мүтләг» тәләггиси, онда бир «мағфүм-зәнни» налындан гуртуларал чанылы вә һүкәсек бир шажил алды».

Көпрутүзәдәнин сөн иiddiasы яныштыр. Чүнки һәр «этә вә кәмийә сусамаян» эшги, мистик-иләни эшг адландырмага һеч бир эсас йохдуру.

Фүзули ше'риндә тәмиз, сәмими әвафалы вә вичданлы бир иисанын, һәссас бир гәлбин чырпынтылары эске олунмуштадир. Бу эшги инфадә учун шаирин истифа-

* «Азәри әдәбийтәнән әнд тәдгигләр» Баки, Азәрнешр, 1926, с. 29.

дэ этдийн образлар, бэдийн васитэлэр тамам реал, маддийн нэйт һадисалэрийдир. Тэбиэт, тарих, инсан, гэлб, инсанын мөнхэвийн нэятын, шаирин лирикасыны ифадэ үүчүн эсас васитэ вэ мэнбэйдир. Фүзулчин мэфтуун олдуу гэж өз олдогтуу көнөгтийн вэ реал инсан дыры. Шаирин мэфтуунлугу да чанын бир инсанын вургуулгуудур. Заскин шаирин тусс вэ нэйнчанлары о гэдэр дэрши вэ инчэдир ки, онун гэлбэ вагифийн о гэдэр нэйртлэндир чидир ки, инсан охудугда башга вэ йүкээн бир алама чыхдыгыны куман эдир. Фүзули эшгийн «илеңи» алланьданлары янылдан да бу чөнөтдир.

Илахи бир эшгийн ифадэснийн өзүнэ мэгсэд сечэн бир шаирин истифадэ этдийн образ вэ эпитетлэри дэ «киланы», мистик олмалы иди. Налбуки Фүзули дин энхамы, мистик нэдисслэр, алмааны восфинэ аид мин бир эфсаны онун ашигтан гээллэрийн биринада дэйнхдур. Эксинэ бу гээллэрийн динин, шэриэтин гадаган этдийн, мей, мэст олмат, мусиги, вэ с. эйш-ишрэгт мэфнүүллары чох тэkrар олнуур. Дейэ бийлорлор ки, «бу бир римуздур». Фүзули «өз суфиянна фикирлерини ифадэ учун, «ашг-мутгэгн» тэрэннүү учун белэ этмишдир. Налбуки, тэrsитын ифадэсийн учун олан бир римуздур. Белэ бир римуздур белэдэйр: Фүзулчин эшги, маддий, инсаны, өнгиги эшгидир. Бурадажи ашиг дэ, мэштуу дэ чанлын, реал инсандыр. Онларын йүкэж мэнхэвийн аламы нэятын олдуу кими, ади мэншэт нэялтэрийн да вардьыр.

Шаирин Лейлси дэ, Мэчнүүн да эмэлли-башлы ишандырлар. Онларын гаршильгын мунасабатгандаки гэрибалийн вэ тэйрэ-адилийн изэнэйн һеч бир «илеңи» пэрдээ йох, онларын душдуйу мүйтидэ, эсирликлэриндэ арамаг лазымдыр. Анчаг бу эшгийн мээмнүүн дэрийн вэ дарёс дэ бир гэдэр кенишдир.

Фүзулчин эшги, эсирлик билмэйэн, дин энхамы чэрчвэснэ сыймагян, анчаг йүкэж бир инсанын дахилийн дэрийн тээвэр этдийнин илдлийн эдэнэлр буюсунлар һеч.

Фүзулчинин көзэл, мэштугэ симасында эшг-мутгэгн, алмааны тээвэр этдийнин илдлийн эдэнэлр буюсунлар һеч, олмаса шаирин бу ашарыдаки гээлчини охусунлар. Бу

гээлдэ шаир, мэштугэнин намам сэфэрини, юонимагыны тэсвир эдир:

Гылды ол сарви сойэр наз ила һэmmамэ хурам.
Шэми рухсары илэ олду мунашвар һэmmам,
Көрунурду бэдэни чакы крибанындан,
Чамадэн чыхды, ени айнын көстэрди тамам.
Нилжун футэй сарды бэдэни урянын
Сан бэнэфшэ ичинэ дүшду мугэшшэр бадам.
Олду пабуси шэрифилэ мушэррэф лаби һөвз
Булду дидар латифилэ зия дидей чам.
Сандылар ким сатылыр данейн дури эрэгти,
Вурду эл кисэйэ чохлар гылыб эндешейн хам,
Кажилин шана ачыг гылды һавай-миишкэн,
Тиги муйин даргыдьбы этдэри энбэр фам.
Тас алин өндү, һэсэд гынды гары бағрымы су
Етдэ су чимсийн рэшик алды тэнимдэн арам.
Чыхды һэmmамдэн ол пэрдэйн чешимин сарыныб
Тутду асайши илэ күшней-чешимдэ мэгам.
Мэрдуми-чешимин аягинэ рэван су төкдү.
Ки, кэрэж су текүлэ сэрвийг аягинэ мудам.
Мүзд һэmmамэ Фүзули верирэм чан нэгдин,
Гылмасын сэрфи зэр ол сэрвэгэду сим эндам.*

Бурада ики ма'налы һеч бир ифадэ, «мистик» дэйлийн һеч бир мисрэ олмадыгына, кэрэж ки, һеч кэс шубнэ этмээс. Бу гээлэлийн вэ бу сэфэрин адийн вэ «маддий» олмадыгына һеч бир ишар белэ йохдур.

Фүзулдэки эшг, мэшбэбэт мэфнүүмунун реаллыры, һаягийнинэ гарши данишанылар, шаирин эсэрлэрийн һеч бир сүбүт тапмырлар вэ тата да билмээлэр. Анчаг суфилэрийн бэзийн ерлэрийн «яр, мей, вэсли» кими мэфнүүллары илахи мэ'нада ишилэтийклэринэ эсасланарац. Фүзулчини дэ бу тэргигэтийн йолчусу алланьдрыг истэйирлээр.

h. Арасы йолдаш, бу илдлианын да гейри элми вэ пуч олдугуна дээр дэлиллэр кэтирмишдир.*

Лажин биз бир чөнётийн мөнхэм гейд этмэлийник: о да, Фүзулчинин динэ, дичилэрэ, фанатизмэ тарши мубаризэ сидир.

* Диван, с. 177.

** h. Арасы, «Фүзули» Баки, Азэрнешр, 1939, с. 20—26.

Фұзули, дәрд йұз ил бундан габаг, ислам әйкамынның әниң-узунуна һекім сурдай бир мұнгітде яшамыны, өз сән'еті, илжами, өз бейік иисан тәбінеті илә бир сырға ислам әйкамына гарыш чыхмаға мачбұр олмуши дур. Ислам дини «дүнійен» шеири рәддә зәдир. Фұзули иса бу шеириң дағысадыр. Ислам дини севкинин, мадді инсаннан мәннеббат азадлығының көкүнү көсір. Фұзули иса азад севкинин пропагандистидір. Испанда мусиги, расм, рәгс нарамдыр. Фұзули иса бу сән'етләрдән ләззэт айрып, бу сән'етләрдә яшайтыр. О сән'еттің учун ярадылышыңдыр. Сан'атсиз һәяты Фұзули бошта мә'насыз өлүм сайыр. О һәяты емәк-ічмәкден, кор тә аш жағынан һаштағысындан избәрәт оланларда лә'нат охуюр;

Нечә бир нағас тәмәннасила
Емәк-ічмәк ола дилханаын.
Мә'бәддин мәтбәх ола шам-у-сәнәр
Мистирағ ола зиярәткабын.
Бунун учунмы олубсан мәхлуг.
Бумудур әмри сәнә алмаңын.*

Ислам дини дүнійен әйш-иширәти, мәйін, мәчлиси нарам сайыр. Фұзули буны мәтебул сайыр. Фұзули, бир сән'еткәр бейіук бир шеир оларға об'ектік суреттә динниң бу әйкамына гарыш мұбариза апармалы иди вә апарышыңдыр. Буна иса әмкән йох иди. Фұзули шеирнәд дүни, әсл һәят мотивлерін, «мадді әшіг» мотивлері, мүәййән римуз, мүәййән символ рәнқиңе боянмалы иди.

Ялның Фұзули дейіл, шарғын бейіук шаирләрміннан соху бу зәрурати ғисс этмишиди. (Хаю Һафіз вә с.). Һәтта буны сыйыг охучулар, шеир тәрәффадарлары да ғисс этмишидилер. Фұзулинин көзәл әшги шеирләрнің динниләрін, фанатикләрнің һүчумданғорумат үчүн, бу шеирләр кениш күтпеләре чатдыраг имканы яратмаг үчүн, тәсеввүф үсул вә римузларынан файдаланышылар. «Бу яр, о ярдан дейіл», «бу әшіг о әшігден» дейіл, дейін Фұзули гәзәлләрнің уча сәслә, охумага баштамышшар.

Халт иса бу әсәрлөрі әсл мә'насында вә соҳа дөргүр анламышыңдыр. Дәрд йұз ил охуна-охуна калә, һәле, бир соҳа дәрд йұз илләр дә бундан сопра охунашын олан бы

әсәрлөрнің гүвәсін мәнә бурада, әсл инсаннан әшт вә мәннеббатын экспонатыннадыр.

Азәrbайҹан дили аңлашыланың әлә бир өлкә йохадур ки, орада Фұзули ғәзәлләри бу саат да охумасыны, бу саат да динләнмәсін. Һәтта сағаддысыз жәндиліләр, бичиңни бичиб-йоруланда әлияна гулағына гоюб «шәбү-нич-ран» охуюр, йорғунылуғу унудурлар.

Бу дәрд йұз ил азында—«иланы әшіг»ләр, «әшіг-мұтлаз»лар угрұндағалар вә гылымын ило мұбариза әзден бир сырға нақымләр, бир сырға газыләр, моллалар, мүчтегіндиләр кәлиб кетмишләр. Онларын пропагандасындан ялның онлара гарышы бир лә'нат галмышыңдыр. Лакин Фұзули шеириңнан мусиги гәдәр шириң, һәнгігәт гәдәр күнчү тә'сирі ең дәрд йұз ил бундан әввалини кими дәрін вә өлмәздір.

Фұзули әшігінин «гейри аді»лини аңтаг бир мә'нада дүздүр. Бу әшіг, аді инсаның дейіл, чо х ү к с ә к, дахили алеми әтібарында чо х зән кин б и р ш а х с и и әштидір. Одур ки, һор адам бу гәлбин «сиррләрнә» вагиф ола билмәз.

Фұзули лирикасында ғұксак бир шәхсийіттің дәрін бир мәннеббаттә әрідішін көрүрүк. Бу мәннеббат, һәятын өзүдүр. Бу мәннеббат дүяя, душүнен, һәссес, мұдрик бир инсаның һәяты мұнасабеті, әлегесідір. Он; и һәятының мә'насы, мәэмүнудур:

Чан чыхар көнүл, зикри ләби яр әйләкәч,
Тән булур чан еңілден ол ләғзін тәкірар әйләкәч.
Гылма әй әғған көзүн бидар, мәсті хаб икән
Олмұя бир фитға пейда ола бидар әйләкәч.
Варимиға фикр даһнаның йох этдім ким гәзә
Бейле әмр этиши мана йохдан мәнні вар әйләкәч.
Налей зарих Фұзули хош кәлир ол күлрұха.
Ачылыр құл көнлу бүлбүл налей-зар әйләкәч.*

яхуд:

Көнлүм ачылыр зүлғи пәріштаныны көрчок
Ниттим тутуулар гөнчейи хәйданыны көрчок.**

Бурада, шеир, яхуд ашиг һәятының тамамилі көзәлә багланышыны көрүрүк. Көзәл, шеир учун, гол-

* Диван, с. 214.

** Ена орада.

би йүксәк дүйнеларла долу бир шәхсийтү учун, бир об'ектидир. Бу көзәл һәятдир, тәмиз вә мәсум инсандыр. Бу, Фүзулинин арзуладыры, һәсрәтиндә «шам ки ми яныб әридий» һәйтдир, бәшәрин һәгити көзәллик ләридир.

Тәсадүфі дейил ки, Фүзулі бу эшгүп һәсрәти, һичранн илә гәмләнмәсина, мусибәтә дүшмәсина баҳмаяраг, өз бейілгүйнү, өз әзәметтүй, өз гүрурун саҳлайыр. О, гәм гүсса аләминдә белә өз мәгрүр башыны әймир. Паҳылларын, әчлафларын, сән'әт вә һәят дүшмәнләrinin этдийн чәфәй гарыш, шаир өзүнүн «әвәл олмайың әзәли сәадети» илә фәхр әдир. Өзүнү гәм карванынын башчысы, мәйнәт сәһрасынын йолчусу, шаһдан зәнжин фәғир адландырыр.

«Мәнәм ки гафиләсалари каривани гәмәм
Мұсафири рәни сәғрайи мәйнәту әләмәм...»*

М. Горкин, Пушкин ғагтында даныштаркән дейир: о вахт парлаг «азадлыг шафәгинин вәтандә довачагыны көзләйэн тәкәе Пушкин дейилди. Лакин тәк Пушкин бу азадлыгын докулмасы учун өзүндән әвәл неч кәсин кечирмәлйи бир кәдәр кечирир вә ону (азадлыгы) сошгүнлугта көзләйнди..»

Онун талеи, тарихин ирадәсилә хырда, алчат вә шәхси мәнфәэтләрини күдән адамларын арасында яшамага мәчбур олан бейік адамларын таленниң әйнидир.

Бу сөзләри Фүзулі ғагтында да демек олар. Фүзулі дә дүшүй гәм-түссә ичинде, чакмән олдуғу мәнәви әзабларда берабер бейік кәләчәй олан умид вә этимадини саҳлайырды. О өзүнү әнләбәй сыйыр; сән'әтә ше'ра һүчүм әдән адамлары ялтатлыг вә мәдәнийәчилик йолуна өзбәрән шайылары, пашаляры «әнлә-фән» адландырырды. Фүзулидән ғүмәк гүрур, шаирин мәйнәбәттәнин, сәмимийәттән дәренилгүнәндәнди. О, бу йолда өзүнү, Мәчнүн илә, Вамиг илә, Фәрнад илә мутайисә әдир. Өзүнү онларын тәмиз вә әбәди инсанни нисслоринин вариси адландырыр.

Мочынүң ода янды, шөләйн-аң илә пак,
Вамиг сүя батды, эшгдән олду һәләк,

Фәрнад һәвәслә елә верди әмрүн,
Хак олдулар онлар, мәнәм инди ол хак.*

Бейік шаирдәки эшгүп яныз фәрди, яныз чинси мунасибәттән дөгән а д и б и р ә ш г олмадығыны, инсаннан мәйнәббәт вә йүксәк ниссләр эшги олдуғуну бу парчанын әзүндән дә сечмәк чатын дейилдир. Шаир бүтүн канинаты: эшгдән, мәйнәббәттән йогрутмуш бир варлыг сыйыр.

Мәлумдур ки, гәдәм грек материалист философларына эсасланан әрәб философларынын рәттінчо канинат, варлыг, дөрд элементтін—су, од, һава вә торнағын бирлешимәсіндан ибәрәттір.** Фүзулі, ашигләрни хатырлаяраг яздыры қохарыда руабисини бу фалсафә формула асасында гүрмүштүр. Мәчнүн о д а янды, Вамиг с у я батды, Фәрнад е л олду, бунларын һамысы торпат олду ки, һәмин т о р п а г Фүзулинин өзүдүр. Шаир дөрд үнсүрүн һәр畢исини бир ашигә, бүтүн канинаты исә һәгиги, тәмиз эштә эсасландырыр.

Фүзулидәки йүксәк гүрур, башыучалыг, иззәт-нафс, сөвеки, шаирин ҳалта, инсанлыға вә һәгиги сән'әтә мәфтилүрүндандыр. Бу гүрур, өз сән'әти илә «кишвәрлөр фәттәтмәни» бир сән'әткарны гүрури иди.

Бә'зән Фүзулинин бәдбинлийндиндан данышылыр. Бу данышылгар, аңағ Фүзулинин алмамаяштар, яхуд да шаирин сән'әтини гәсән тәтирифә чалышан адамлар арасында әтибарты сыйыла биләр. Фүзулі гәтийден бәдбин олмамыштыр. Бәдбин адам һәятдан әл үзәр. Бәдбин шаир өзүнү бир неч саяр, сикут, кәнәр-күша вә олук аразулар. Фүзулидә жисине, қохарыда дедийимиз кими наят эшги, яратып һәәсі түкәнмәэдир.

Нәмишә тағыр, сыйхынтылар ичәрискинде яшәян бу бейік шаирин иләнәм кейләрі һәмишә ачыг, тәби исә һәмишә картал кими ганаң чалмагда, сән'әт фәзасынын дәрнәмнекарынын фәттәтмәни иди.

Догрудур онун тапсынын «бад сабадан» башынан йох иди. Догрудур сән'әт йолунда онун «бәләдан гейри ғасиши» йох иди. Онун «досту биләрва, дәрді чох, һәмдәми йох, дүшмәни ғәви, талеи забун» иди. Лакин

* Диван, сон. 224.

** Энсасири-әрбәә: аб, атәш, хак, бад.

о бунларын һамысына гаршы бейік бир тәсәлли иле де зүрдү. О тәсәлли дә сән'еттін, ше'рин әбденійетін иди. О бицирди ки, ше'ринде қарпам халт үрәйі, тәрәннүм олунан халт руны, инсаның көниш мә'нені аләми һәмнішә яшәячадыр вә бу мә'нені аләм дурдугча Фұзули кими сән'еткарлар халтын дилинин азбәри, халғын севишлиси вә әзизи олачады.

Бунда көрә дә Фұзули бәдбиңликтән узат иди. Экисиңе, о заманки ичтимаи мүниттә йүксәк инсаннан һиссәрин сәдагеттін, азад севеки вә мәнәббеттін тә'тиг әдилдійин көрән шаир, реал һәндітін көрә билмәдій бир сыра йүксәк арзу вә дүйғулары шеир алемнінде яратмышадыр. Мәшиүр франсызы алемін Рүссо «Ичтимаи мугавилә» адлы бейік азарнин язанды, әмиййәт гурулушунда ени вә мұхталаған реформалар тәқлиф әзәндә бә'зиләри сорушруду: «Сизә нә дәліл вар? Сиз крал дейилсініз, һекумёт башчысы дейилсініз, әмиййәт гурулушунда на ишиниз галыб...». Рүссо языларынын биринде бу ирадалар тәхминән белә چаваб веріри: Мән мәң крал олмадығым учун, һекумёт адамы олмадығым учун бунлары язырам. Һекумёт адамы олжайдым язмаздым, һәята кечирәрдім.

Фұзули дә ез йүксак арзу вә истәкләринин һәята кечирілмәдійини вә бунун элә бир мүниттә мүмкүн олмадығын көрб, галбин кәләчай, инсан фикир вә һиссләринин йүксәк сән'еттін эсле варисләрінә бағлайраг парлаг бир үмидлә языр, ярадыр вә сез вәситесінде яраттығы тәмін вә пак әши алемніндән мәннөн ләззэт алырды. Онун бәдбиңлийі, руы дүшкүнлүйнән яд, актив, мәгрүр әйвали-руйнійесі да бунуна шәнләніриди.

Фұзули лирикасынын мәнтити дил иле шәріни сохнатында. Бу лирика сарсыдыбы тә'сири иле инсаны заңең әлән, ону һәр шейдән айыран мусигіләй бәнәздей. Бела бир мүсигідән тә'сирләнән адам ез һиссияттыны башгасына вера билмә. Фұзули гәзелләрінин шөрни дә зіни дәрәчәдә чатындыр. Чүнки бу асарлар адамы од кими алар. Союз мұбакким вәзіййәтіндән айырағ шаирин шеир алемнін апарыр. Адама эле кәлір ки, бу шеирлер тәйліл үчүн, ызан үчүн язылмамыш, охумаг, ләззэт азмаг, дүймаг, йүксәлмәк учун, көңүлжарын фәттәт этмек учун ярадылышадыр. Бейік мүнәггид Доб-

ролюбов Түргеневин «Әрәфә» әсәрінің тәһіліл әдәркөн языды:

«...Елена иле Инсаурун яхынлашмасы тарихини вә онларын севкисини сейламалыны?... Буну һеч сейләмек олмаз. Биз союг вә бәрк әлимизлә бу зәриф поэтик хилгәтә тохунматдан горхурат. Горхурат ки, гуру вә һиссиз нағылымызда һәтта охучуда Түргенев поэзиясы тә'сири иле оянан дүйғуны күтләштире. Тәміз, идеал гадын севкисинин тәрәннүмчесу олан Түргенев долу вә бакир гәлбин дәрінликләренә элә дінгтәт етирир ки, ону илhamы элә мүкәммәл әнәтә эдир, элә һарапатты севеки иле тәсвір әдир ки, онун hekайесінде биз һәр шең һисс әдир. Гыз синәсінин әниб-галхасыны, гызын сакыт нағасини, мұлайым бахышыны, һәячана колмиш гәлбин һәр вұрғусуну һисс әдир. Өз ғәлбимиз һәзәндән әрийир-сөнүр, хош кез яшалары дәнә-дәнә янагдарымыза текүлур. Синәмиздән элә бир һисс галхыр ки, элә бил биз... гурбәт ердән өз ана юрдумузда гайырытты...»*

Фұзули да беләдир. Эйни сөзләрі онун нағтында да демәк олар. Онун лирик әсәрләре да охучуну, дүйнән һәр бир инсаны, вәтәнә—бәшер гәлбинин мүгәддәс вәтәнни олан мәнәббәт, сәдагәт, вәфа, сафлық, достлуг, игарар, ә'тибар аләмина гайтарыр.

Фұзуларының фәлсафи гәзәлләре да вардыр. Бу гәзәлләр янызы шаирин ичтимаи гәнаәттін, һәята бахышыны, дүниа көрушүнүң вермәкә галымыр. Бу гәзәлләрін өзүндә дә шаирин чәкдий әзаблар, ичтимаи ағырлар барыз бир шәкилде экс олунур. Бурада шаир гүзветтіли бир умумиляздырмә бачарығы иле дәврүн буттуп пис, чиркин вә ағыр ганун-гайдаларыны, әмиййәт гурулушунун халта гаршы, дүшкүнән башшара вә дүйнән гәлбләре гаршы дурдугуну қестәрмишdir. Мисал учун:

«Дүст билюрва, фәлж ғирайм, дөвран бисикун»** мисрасы иле башшын, бизим фикримизе, сохнатын бир ичтимаи мәэмұна малик олан мәшиүр гәзәли, янызы шаирин дүшдүйү фәрди әзабларын, янызы бир ашиггин чәкдий бәлаларын тәсвири кими гыйметләндирмәк

* Дороблюбов—«Литературно критические статьи», Москва. Гослитиздат, 1937, с. 317—318.

** Диван, с. 182.

дүз олмаз. Бу гәзэлдә дөврүн үмүми характери, лирик дил илә олса да, дөвләт гурулушунун көсжин тәңгиди, наким ехалының чиркинлий верилимидир. Шаир соң ачыг көстәрпү ки, мәнним зәмандың нийлә модладыр. Алмаглар бүкәксәдә, бүкәксәләр алтагадаң «Фүзүлиниң зәмасында» елда лалә яриғының дәзүмү насы, элмин да гүймәти одур, чәмиййәт гурулушу горхулудур. Дәрлөхчедур, һәмдәрдә йохтур вә с. Бутың бүнләр көрән шаир өз көмүлүң хитабын насыннат эдир. «Тәләмүг зүлмәти»ндән узаглашмага, бир күшәй чекилмәй, «тәңрий хүршидиә*»нышыглығы чыхмага чагырыр.

«Мәчүн кими дилмәре душуб, рисовай» олмамаг утун
ди дилсиз, күман колмаз бир достдан белә сирр сах-
ламагы лазым билир. Нәр сурәтә ишаныб көнүл верма-
йойн төвсийә ыйдир.

Бутун бунлардың бәрабәр, шаир бәдбүн бир натичәйэ көлиб чыхмыр. Охумуну мұбаризәй, риңгә, дингтә лайиг иш көрмәйе ғафырыр:

«Вичүндэн кечиб ад эйлэ унга тэж!»** Кестэрирки, мубаризэсиз, «тэсэрруфсүз тамаша Йохдур».

Некъмат гурулушунун, дөврүн пис та «горхулу» нәкъмләри иса инсанын, бейнүк адамларын эзмии гыра билмәз, ирадасын сусталда билмәз. Фузули чесароти, дөргү бир мәгәд вә мәсләк уерунда лазым келсә баш чан вермайт пропаганда эдир.

Күһәр тәк гылма тәғири-тәбнәт, дәлсәләр бағрын.
Гәраф эт Нәр һавада олма шурәнкүз дәрәя тәк***

Шаирин фикри, гәнаәти будур. Чүнки о, зәмәнәсінниң ярамаз һөкм вә гәйнүларының пуч олачагыны, һогиги ииссанларын бир жүп бу гүрулушу девирәмәйшін «чандай кечиб ад әдәхийин» билирди. Бейнү шаир кәләчі болып дәрін бир өттимад баслайды. Она керә дә эсл вә әбәли һәятыны сән'эттә, яратыларында, шеирләрнәде көрүрдү. О билирди ки, өзүнүн кечирдійн мадди вә мәннәви әзаблар нәтижесиз галмаячагыр. О билирди ки, шам хими әрйін мисралара чевирдійн па калоңай иштесе сачан гәлби, бу гәлбин тәмзі һәяты

әбәдидир. О билүрди ки, бейүк көләмчөк Фүзулини яшадаға, әзизлөйәсөк, бәшәрийнәт дурдугча, бәшәрийәттің сән'әте олан эшги, һәвәси дурдугча оны унұтмағандыр. Шаир руғландыраң да, она илнам верон дә бу иди. О Азэрбайжан халғынын дөрд Ыз ил бундан сабак ғарнаң тәлби иди.*

Белински языр ки: «Ярадычылыгда сәрбастлик мусир нәкята хидматта уйгун олмалысыр. Бунун учун езуу күпүн темасында язмага мөчбүр этмәк, фантазияны зорламат лазым дейил, бунун учун анчаг өз чәмийтүүнин вәтэндәши, өз доврунун оғлу олмак лазымдыр. Өз халгынын интереслөрин мәнимсөмәк, өз мейилләрини онуу мейилләр ишле бирләштиirmek лазымдыр. Бунун учун чәмийтүү, халга симпатия, сөвхү нисси, иши фикирдән, асары йәктән айырмаян соглам, практики һөгигат дүйтүсү лазымдыр».

Физулда ве нағылайт дүйгесу чох күчүл иди. Онун саралын ве һүндүд билемээ шаирлик фанғазисы бу һәнгәти йүксалтмай, яштамага хидмәт учун яримышсыдыр. Фүзүли гәлбинин алени халтыймызын тарихи, һәнтыя гәлдер занжын ве азбадидир.

Фүзулі лирикасының ичөлөйи, зәрілілікін дә бүн дадыры. Бу лирика халғын ен инчө ғынслорин тәмсіл этдін кими ен йүксек зөвгінін дә экс эдір. Бу лирика «лал дайғулара сез вә наят веріб, онлары көксүн, дар мәйбеніндөй, бадын әдабийтік сағлам наласына»^{**} чыхармышдыры. Лириканың мазмұну субъект вә ону мәйнөвілікті күзқұсунда жәке олупан, ону дайғу ало-миндән кечең обектив наят ғадисоларайдір. Айнада субъект на гәрдә бейнүк, на ғәрдә ғәссас олурса, алым да бу «күзқуда» оғадар етрафын вә дөгрү экс олунур. Әдабийтік мұнда Фүзулі лирикасы йүксақлайтын галха билen ижинчи бир лирик танымырыт. Әдабийтік мұнда

* Савадсыз чамват арасында асрлар бою мәшүр олан, аты-дан-ағыла, дилден-диле душан Фузулы газалдариниң о заман хусуси мотив иле охундуғындағынан этмок болар. Тәсесүф күнінде Азэрбайжан мисиги асарларина айд етпелди жаңылар көп бир шейх Үйордук. Чүнкү XIX ғасир годор биңде нота олдамындылар. Бұна көра доғазал мотивинин мұейәттөн зәд билимнір. Бейнүк шашындылар көнисінен баяты кимни қызығанда жаңылда вә тә-сүрли нағалдарның тапталыбы тәғіннен етпелди мисиги мұтахжиссерлеринин вәзифесіндегі.

** Белинский—«Критика», М. О. Вольф сен. 817.

• Диван, сән. 168.

** Ена орада.

*** Енэ орада

бу бейүк сән'эткарыйн синесиндән голанлар есрләр бою минләр вә йүз минләрчә инсанын фикр вә түссләриниң тәрбиясине хидмәт этмиш вә эдәфәкчидir. Азәrbайҹанда вә башга шәрг өлкәләrinde йүзләрчә шаирлар бу устадын даһына кетмиш, она охшадараг язмыш вә мүвәффәг олтугда севинимишләрdir.

Фүзули сән'этти исә шеир тарихимиздә уча бир дағкими даһымышыдыр. Охчу да, сән'эткарлар да бу даһын тамашасындан доймурлар. Орадан кәлан, баһар тәравәти кәтирәn сағлам бәдният юнавасы һәмишә түссләримизи охшайыр.

Эсл сән'эт дә будур. Эсл сән'эт халга мәхсусдур. Эсл сән'эт «Күтләләrin түссины, фикир вә ирадәсини бирләşdirмәни вә йүксләтмәлини» (Ленин).

III. БӘДИИ ДИЛИ

1. Сәз әһтияты

Бела бир рәй вар ки, Фүзули гәлиз вә чәтин дилдә язмышыдыр.

Шаирин дил вә стил хүсусийтләrinе диггәт етириләрдә бу идиазын эсассызылыры айдын олур.

Фүзули 16-чы әсрдә яшамышыр. О дөврдә элм, әдәбият, култура дили әраб вә фарс дилләри сыйлыды.

Бу дөврдә, гәдим әдәби традициялар әсасында, үнван бағламаян шаирләр язычы вә сән'эткар сыйлымзады. Садәчә Азәrbайҹан дилиндә данышмаг вә язмаг эйб сыйлырыды.

Иран вә әраб истилачылары Азәrbайҹан дилиндә язмаг истәйәnlәri савадсыз, авам адландырыб писикдirmäjä, нөрмәтдән салмага чалышырдылар. Әдәbijät вә ше'rimizinbabas, Фүзулинин устад дейә яд этидий. Низами өз әсәrlәrinи фарс дилиндә язмага мәcbür олмушадур. Фүзулийә гәдәр яшамыш Азәrbайҹан шаирләrinin һамысы (Насими, Хәтai, Һәбibi) вә үзәrlәrinde әраб вә фарс та'сирини ағырлығыны, ала дилиндә язан шаирләr гарышы рәсми daирәlәrin, мус-тәмәжәчиәlәrin niffrat вә тәчавузуну көрмүшлөр. Лakin heç bir puvvә Azәrbayҹanın чөсүр огуулларыны өз эзм вә ирадәsindeгайтара билмәшишdir. Onlar meh-kem bir inad ilә фарс, әраб дилләrinin öйrәnmis вә

бу дилләrdә дә шеир язмаг һүнәrlәrinini исbat этмишләр. Айчаг онлар севинч вә үрәk раһатлыгы илә ярат дыглары асәrlәrinini өз ана дилләrinde. Азәrbayҹan дилиндә шеир язмагы өзүнә фәhr билир. «Лейли вә Мәчинүн» кими көзэл бир севки дастанынын Азәrbayҹan дилиндә сәslәnimәmәsi она ағыр кәлир.

...Нәэм-назик түрк ләfzийә икән дишвар олур
Мәнде төвfig олса бу дишвари асан әйләрәм,
Новбайар олчаг дикәндән бәрки күл изһар олур.*

Азәrbayҹan дилиндә инчә шеир язмагы Фүзули она көрә чәтин сайдыры ки, о замана гәdәr фарс вә әраб дилләrinde миннәrcha бейүк вә кичик асәrlәr язылышыды. Йүзләrlә йүнкүл гәlзмли, ади шаирләr есрләr болу ишмәni назыргланыш вә галып налына душмуш ифадә, ибарәlәrdәn, образлардан, формалардан истифа дә илә чох тез вә асан язырдылар. Бунларын ишәнә сәn'etkarлыг кими йох, ямысламат, «йол агартмат» кими баҳмат лазымды. Фүзули дә белә баҳырды. Она көрә дә бейүк шаир Азәrbayҹan дилиндә инчә шеир язмагын һүнәri истәdийини дейир вә өзү бу һүнәri ишә көstәriрди.

Икинчи тәrәffәdәn, Фүзули дилинин гәлиз, я чәтин олмагынагында иатичәни онун ше'riя илә, индикى даһыныг дилимизи мутайсәdәn чыхармат дүз олмаз. Фүзули, дөврүнүн эн йүksæk културалы, эн алым адамы иди. Шубәnsiz ки, Фүзулинин асәrlәrinde ифадә олуван дәрин фәlsafи fikirlәrin, йүksæk вә мүrәkkәb мәsælәrin, элм вә сәn'et һадисәlәrinin ифадәси вә буна мұвағиғ образ вә әпитетләri яратмаг учун данышын дили киfайәt этмәzdi. Буна көрәdir ки, бейүк шаирин шеңиринде башта дилләrdәn алынышы кәlmәlәre, тәrkiblәrә chox rast кәliрик. Бу факт бир дә шаирин бәdii дилинин зәнжинлигини көstәriр.

Үчүнчү бир мәсаләни дә несаба алмалыйг. Фүзули шеңirinде әраб вә фарс кәlmәlәrinin боллуғuna баһмаярд дил, өз гурулушу, системи, бәdiiлиji, сәлижий ә'tibariлә annaşygly вә сәdadidir. Һәтта элә са-да erләrн вар ки, Azәrbayҹan дилини биләn һәр бир

* Диwan, сәh. 218.

Сэвадсыз адам тамамилэ баша душэр. «Бэнк вэ бадэ» эсарын башындан кэтирдийнлиз бу парчая диггэт эдин:

Бизэ фурсэт букун гэмнэтдир...
Лалэ тэж гойма кэлэ элийдээр чам.
Вар икэн фурсэт, эйлэ эйш мудам,
Нэргисн көр ки, нэш'эси кетмээ.
Башы кедэрсэ, тэрж чам этмээ,
Сэн дэхи ачиз олма чанын вар.
Чанын олдугча бадэ дут зинифар.
Истэсэн ки, мей аби-ковсэр ола,
Ол сана муттэсил мүйэссэр ола...*

Бурада өрөб вэ фарс кэлмэлэри йох дейнлдир. Лакин бунлар элэ бир асан айдын текстдэ ишлэдлийнгүй дэгэж текстдэн сечэ билэрлэр. Бурадаки мудам, муттэсил, мүйэссэр... кими сөзлэрэ букунки ше'римизэд дэгээ раст кэлмэж олар.

Фузули бэдни дили, чох зэнкин олмасына, о девруүн нэхтэя формал тэлэблэрийн белэ кэлмэсэн (диван гайдалары, элифба сырасы, рэдифлер...) бахмаяраг, гургуши вэ структура этибарын чох садэ, айдын, айнандар вэ бэзэклидир. Фузули ше'рэндэ дилин халг руү үх, халт и фада формалары ёсас алынмышдыр, нэхтэя чох ердэхалг данышиг гостили сахланмышдыр.

«Бадэ сон ки, фурсэтдир; бизэ фурсэт бу күн гэмнэтдир». Бу чумлаасын айдынлыгына, устадчасына гуруулмасына, нэмин фикри верэ билэн еканэ мухтэсэр форма олмасына ким шүбнэ эдэ билэр.

Фузулинин дилиндэж садэлийн—халт дэлийнзин бэдэр үз ил бундан эввэлни кестэрэн ана садэлийн биз нээла лайгинчэ обрёнмөмшик.

Чан сөздүр экэр билирсэ инсан
Сөздүр ки, дэйирлэр өэкэдир чан.**
Гуртар мэни атадаа, андан
Бир гэм ей олур ики бэлдан.***

* Диван, с. 82—83.

** Орада, с. 347.

*** Орада, с. 295.

Ардынча гошун-гошун ушаглар
Энвалин ким күлэр, ким аялар.*
Нэр ким олса аягыма баш урар
Мэн кэлнинчэ хамы аяга дурар.**

Белэ мисаллары шаирин диванында истенилэн гэдэр тапмаг олар.

Бумлар көстэрий ки, Фузули ялны эзүндэн эввэлхи шеир дилинэ, эдэби дилэ йох, эйни заманда халг дилин сэйкэнмийшидир. О, халт дилинн бутгун ичилгэлийн, зэнкинжилжилэрийн ше'риндэ тэчэсүүм этдирмийшидир. Атгалар сөзлэриндэн, халт мэсэллэриндэн, халт та'бирлэриндэн шаир чох истифадэ этмишдир.

Фузулидэ сээ энтиятынын эн зэнкин хүсусийтэлэрийндэн бири халт сөзлэрин, халгын нэйтэвээ моншигээний аид олан, эдэби дилдэ бэлж дээ ник дэфа ишлэнэн сөзлэрин чохлууфудур. Фузули бу сөзлэрэн, ба'зи шаирлэр кими горхмур. Эксинэ бу сөзлэр мэйнэрэлэ ше'рэ салыр. Занирэн кобуд вэ ара сэзу кими көрүнэн бир сыра кэлмэлэри элэ ериндэ, устайлгаа ишлэдир ки, сээ инчэ бир ифадэ вэ мусиги алыр. «Экин» (бэдэн мэнасында), «дургумзаг» (оятмаг), «ахта», «багэр», «габаг» (уз), «кнейз», «гыймаг», «чэнбэр», «нашы» кими халис данышыг дилиндэн албанан сөзлэр: ай на бэдэнли, ай габаглы, булутзулфлуу мурувват мэнбай, кенүүлгүү чукини садэ, кэзэл халт тэрикблэри Фузулинин шеир дилинн кезэллийни артыран хүсусийтэлэдир.

Шаирин гэзэллэриндэ, «Бэнк вэ бадэ», «Лейли вэ Мэчин» эсрэлрэндэ нэхтэя назырки чанлы дилимиздэн сечилмийэн, умуми халт лексиконуна хас ифадэлэр вардэр:

Мэриэм гоуб онармэ синэмдэ гамы дафы,
Сэндүрмэ вэ элийнэ яндырыдырын чирағы...
Тунд олма бир гэдэй вер, тэр эйлэсэн дамағы.***

«Синэмдэ гамы даф», «ээз элийнэ яндырыдырын чирағ», «дамағы тэр элэмэк» (ичмэк мэнасында) халг

* Диван, с. 292.

** Орада, с. 89.

*** Орада, с. 199.

ибараләридир. Бу ашагыдағы мисраларда верилән ифадәләр өз садәмийи, халғ формасыны сакламалары иле бәрабәр инчә, сәлис, зәриф, шеир дилини тә'йин әдән элементләр шәксүндә ишләдилмишләр.

Мәһшәр күнү көрүм дерәм ол сәрв гиямети
Кәр онда һәм көрүнмесә, кәл көр гиямети.*

«Кәл көр гиямети» данышыгын һисси тә'сирини бедә бир «тәсвири» иле вермәк аннаг данышыг диллимиздәдир ки, биринчى дәфә Фүзулы гәләми ила ше'ра салыныштырып.

Билмәсәнми ки, ганә гандыр (273).**

Сыначагдым сөнин башында чанаң (91)

Башынча чох бала кәлир мәндән (87).

Йох өзүндән мәкәр сөнин хәбәрин (87).

Интизар мейн күлкүн ила байрам айына.

Баха-баха энәчекдири көзүмүз гара су (189).

Нә бәләдир биң я рәб, нә гара күнди бу (189).

Башындан этмә сабәни ком (186).

Мән һара, тәрки-эшг һара (310).***

Ки сүбі олдуңта мүрдә чисмими торпаға тапшыры

дым (178).

Чаним алдын көз юмуб-ачынча мәйләт вермәдин

(168).

Ираг олсун яман кәздән, нә хош саэттир ол саэт

(143).

Эй дуст мәнимлә дүстләрни дүшмән эйләдин,

Дүшмән һәм эйләмәз бу иши ким сән эйләдин

(165).

Фүзулинин бир сыра шеирләриндә бу вә я башга формаларда аталар сөзләrinин ишләдилдүйини көрүрүк. Бурада икى әйтимал ола биләр. Я Фүзулы халгla олан никмәти сөзләри ше'ре салыб даңа да мәшһүрләш дырмыштырып, яхуд да әксинә, бу сөзләр Фүзулы тәрәфнән ярадылыныш, соңра халг арасында яйыларaq зәрбилмәсәл, аталар сөзу һанына кәлмишdir. Мәсалән: эл ағызын тутмаг олмаз, дүния иши гана гандыр, хәс-

* Диван, сән. 200.

** Мисалларын һамысы шаирин Диваниндандыр. Рогомлор сөйнөн көстәрләр.

*** Эслинде: Мән җандану, тәрки эшг гандан.

та ясдыгдан ийрәнәр, ганлыны ган тутар, хәстәйә су вермәк хейр ишдир вә с.

Шубиәсиз ки, бу сөзләрин чоху халг дилини Фүзулы шеирләриндәндән бир аз фәрглидир. Аннаг эсас мәзмүн вә фикир эйнидир.

Бейнүк шаир өз «Диванынын мугаддәмәсүндә охучулардан, хүсусилә әдиб вә шаирләрдән үзр истәйиб кесләрдир ки, мән өлжәләр саянәтиң чыхмамышам, өмрүтәрир ки, мән өлжәләр саянәтиң чыхмамышам. Она кәрә дә эсәрмү докулукум ердә кечирмишәм. Она кәрә дә эсәрләримдә бир сырьа ерләрдән ләтиф вә дузлу ибараләр, зәрбилмәсәлләр таптылмаса буну мәнә негсан тутмайын: «Тәвәтга будур умумән эңалийи-иззү-ә'тибардан хүсусән, бүләгай Рум вә фүсәнәни татардан ки, эйәр шағынды һүснү ибәрәттәдә ол диярьы әлфаз вә ибәрәтләриндән зиңр өлмаса вә мүхәддәрәйн нәзмим ол мүлкәрк әтәйиf вә зәрбилмәсәлләриндән зиңр булмаса, бу дайы мә'зүр буюралар.»*

Фүзулинин бу гейдидән дә ашшар көрүнүр ки, шаир шеирдә халг дилиниң бәзәк вә зинатләрини, көзәлмикләрини, зәрбилмәсәлләрни ишләтмәйн сән'әткарын гарышында бир тәләб ким и гююр. Нәнжи шаирин өз ана дилиндәжи һүкмәтли сөзләри, нәттә яхын гоншу халгларын дилиндәки қөзәл сез вә ибәрәлори ишләтмәйн лазым билүр. Бунун учун һәр бир шаирин гоншу өлжәләри, гоншу халглары вә онларын яшайыш, адәтләрини, әдәйитянын өйрәнмәсими мәсленәт көрүр. Ичтимай һәята, халга вә халг дилинә эсас тәб вә илham мәйбән кими баҳдырындандыр ки, бойнук шаир Азәrbайҹан халг дилиниң өн ичә хүсусийтләрини өз ше'рийәдә ифадәйш калышыныш вә бу чәтири ишә тамам мүвәффәг олмушшадур. О, нәттә бутун районларда олмайыбы, анчаг бир шәһәр, бир районда ишләдилән, лакин форма, мә'на ә'тибарилә дилимизин ана хүсусийтләрни үйгүн кален вә бу хүсусийтләрни экс әдән сөзләри дә ше'рийә салмыштырып. Фүзуләдә расл қалдыйимиз «нәшә» сөзүнү (нә учун мә'насында), «олмая» (Нохса мә'насында), «набелә», «әшик» (нәйэт), «ола ки» (олсун ки, әйтимал ки) сөзләри, ана Азәrbайҹан кәлмәләри олмагла, илк дәфә бейнүк шаиримизин ше'ре салдырып сөзләрdir.

Көрдүйүмүз кими, Фүзулинин шеир дилини илк эн-

* Диван, сән. 5—6.

тият мәнбәи халг дилдидир. Бунунда янашы оларға бейүк шашыр зәмәнәнин, әдәби дилинин, язы дилинин бүтүн зәнкүнилекләрни манимсейиб ше'ринде тәтбит этмишдир. Эдәбийтыймызда Фұзули гәдәр зәнкүн сөз эңтиятына малик икимен бир шашыр адның чакмәнә чесарәт этмирик. О, ез бәдии дилинин инкишаф вә чиляланмасында Низами, Хәтаи, Нәвай, Һәбibi, Нәсими кими шашырләрин сән'этинде чох истифада этмишdir.

Фұзули дилинда әсрләрден бәри ишләнниб кәлмәкдә олан, шенр аләминдә бир галыб һаңыны алан ән'әнәви образ, эпитеттерә раст кәлирик; лакин Фұзулида булалар тамамилә оригинал, ени бир шәкилдә ишләдилмишdir.

2. Эпитетләр

Фұзулинин дили ән йығычам вә ән йұксәк шеир дилидир. О зәмәнның таләбинә жөрә, классик шеир чәрчиесіндән кәнара қыхмаян әрзү өлчусунда язмасына баҳмаяраг, ше'ринин мәмұнуну форма, өлчүйә табе туттамышдыр. Экениң, о чох ердә бу форманы ғырмага, дилин, сөзүн бүтүн көзәллийнци бирүзә өвермайе чалышмышдыр.

Фұзули бейүк талант саһиби олдуғу кими йұксәк күлтүралы, дәрін әлмли бир шашырдир. Бу, онун һәр бир әсәріндә, һәр бир мисрасында жөрүнүр. О һәяты мүкаммәл билир. Онун мүстәсна һәссаслығы, дәғиги мүшіннің бачарығы һәр бир нағисәсін мағниттегинін гаврамага, һәр бир об'екти тамам әнатә этмәйе имкан верири. Бу өзәттәндәндири ки, о, ба'зән әйнин бир предмет, бир сөз әсасында онларла бири-бисіндән фәргли образлар, сәһнәләр ярадыр. Класик шарғ әдәбийтитында мәшінүр вә мәгбүл олан образлары ю да, өзүндән әвәзлек бейүк шашырләр кими, чох ишледир. Ней, сайә, шәм, лә'л, дурр, пәрвана, сәрв, аһ, кәман, хублар, хәттү-хал, мишик, дағ, бүт, саги, сұнбул, мәрдимни чешм, әғяр, ашиг, аңу мәннәт, дидар, һичран, вәсл, күй висал, чанан, тути, булбул, күл, хәзан, сәба вә саир сөзләре Фұзули ше'ринде дөнә-дөнә раст кәлирик. Лакин булалар тажрар кими баҳмат дүз олмаз. Чунки Фұзули ше'ринде бу мәғнүмләр һәр дәфа башга бир өзәттән ишшүгандырылып. Һәр дәфа бу образларын анчаг бир өзәттән габарығ шәкилдә ифада олунур. Бу сөзләр, Фұзули ше'ринде

һәр дәфа башга бир системдә, ени бир бәдии тәсәввүрү, ени бир лөвнә яратмаг учун ишләдилүр. Масәлән бейүк шашырларның чох сөздий вә чох ишшүттүйн ней сөзүнүн ашағыдағы мисраларда вердий тәсәввүрләрә гияс этмәк олар:

Ней кими һәрдәм ки, бәзми вәслини яд әйләрәм.
Та нағас вәрдүр гуру чисмимдә фәряд әйләрәм.

Шашыр өз чисмииң ней илә мүгайисә әдир. Ней мәчлисләрдә дилжының сәскелән «гүру» (зәйф, җиңис) чисми из'шугасы илә көрүшү хатырлайында фәрчансызыз) чисми из'шугасы илә долудур, ашигги синәси наәрәт айыла долудур. Ней дә гүрүдүр, әзаблар чакмииш ашиг дә. Нейн ичи һава илә долудур, ашиггин синәси наәрәт айыла долудур. Ней дә «бәзми вәсл» яда салынаңда дилләнir, ашиг дә.

Икиминчى бир ердә:

Ней кими чисмим олду охундан дәлик-дәлик,
Дәм вурдукмада ерли ериндән сәда верә.*

Енә ашигиги чисми илә ней гарышлаштырылып. Охлар ашигиги бәдәнини ней кими дәлик-дәлик этмишdir. Нәфәо вериб алдыгча ней кими чалыныр.

Үчүнчү бир ердә:

Наләдәндир ней кими авазейи эшгим буланд.
Налә тәржим гылмарам ней тәк кәсиләм
Бәнд-бәнд.**

Ашигиги наләсін ней наләсінә бәнзәйири. Ней кими бәнд-бәнд әдилсә дә сусмаячагдыр.

Дердүнчү бир ердә:

Хали этдим дил һәвайи иихтилати гейрән
Бәзми гәмдә ней кими һәмдәм мәнә фәрждәс.***

Ашиг ней кими гәлбиниң өзкәләрлә һәмдәм олмаг һәвәснинде азад этмишdir. Гәм мәчлисінде онун һәмсөйбәттә фәрждә чәкәндир (ней дә, она сас верәндән, ону чаландан башгасы илә һәмдәм олмаз).

* Диван, соh. 163.

** Орада, соh. 150.

*** Орада, соh. 168.

Бешинчи бир ердә:

Дәф кими кокусда ләйн гойма,
Ней кими һәшайи иәфса уйма.*

Лейлийә нәсиәтлә дейилән бу сөздә чей «һәвайи иәфса уяны», «әһли кейф» гызлар илә мугайисә әдилир.

Алтынчы ердә:

Мән сабити әрсейи бәлайәм
Ней кими хәзәнәни һәвайәм.

Бурада нейин һ а в а х ә з и н ә с и олмасы алышыры, бу җәһәтдән ашиг нейә охшадылыр (Лейлинин дилиндән олан бу парчада «һаза» сезүнү сөвдә, э ш т вә һәвәс мә'насында да алмаг лазымдыр).

Мисаллардан айдын олур ки, бәйүк шаирни э й и и сөз васитәсисе яраттыры образ вә сәнәкләр бири-бириндән нә гәдәр фәрглиди. Бу хүсусийәти көстәрән башга сөzlәri дә кәтирмәк олар.

Мәсәлән, сәйә сезүнү алаг:

Күн ки, сәйән дүшүдүй ердән дураг, бир вәчни вар,
Кәлсә али гәдрләр, фәгр әйли дурмагдыр әдәб.**

Мә'нанын инчалмайина, тәсәввүрүн оригиналлығына, мүгайисәнин көзәллүйинә, ади, һәяти факты йүксәк бәдән изаға нейрәт этмәмәк олмаз. Шаир, мәнбубәсисе хитабен дейир:

Сәнин көлкән дүшән ердән күн чәкилир. Чүнки бәйүк адамлар календә кичиклөрн аяга галхасы әдәб дәндир. Мә'шүтәнин көлкәси, демәли, жүнәшдән «али гәдр»дир.

Иккичи бир ердә шаир, с а й ә сезүнү башга хасийәтинә, һәмиша һәрәкәтә олмасына көрә кәтирир.

Кердүм ол хүршид-һүснүн ихтиярим галмады.
Сәйә тәк бир ердә дурмага гәрарым галмады.***

Бу икى мисра арасында мә'на вә образ контрастыны, көлкә мәфнүмунун һәмиша күнәш, ишыг, айдынлыг

* Диван, сөн. 252.

** Орада, сөн. 128.

*** Орада, сөн. 197.

мафнуму илә чох мәнирана гаршылашдырылмасыны, бунунда да ашиглә мә'шүтә арасында мұнасағатын верилмәснин һәләлик бир тәрәфә бурахыб, көлкә кәлмәснин өзүндән чыхкан мә'наны алат:

Сайә тәк бир ердә дурмага гәрарым галмады.

Мә'лүмдүр ки, көлкә һәрәкәтдәдир. Һәрәкәт этмәйен бир чысмин да көлкәси һәрәкәт әдир. Шаир өзүнү (ашиги) бир бу мә'нада көлкәй бәнзәдир. Иккичи тәрәфдән көлкә аят үстдә дура билмаз. һәмиша ера сәриләр. Она көр дә шаир өзүнү көлкәй охшадыб «дурмага гәрарым галмады» дейир. Учунчү тәрәфдән, шеирдә, көлкәнин аят үстдә дура билмәмәж көлкәнин һәмишәлик вәзиййети дейилдир. Аның инди, бу ердә көлкә мә'шүтәнин «көрдүйү» үчүн элә вәзиййетә дүшүр. Чүнки көлкә өз мә'шүтәнүн (кунү) көрмүшдүр. Эйнилә шаир дә өз мә'шүтәсисинин «хүршиди һүснүнү» көрдүйү үчүн ихтияры әлдән кедир, дура билмир.

Икى мисрада, бири-бириндән бәдән икى гүввәтили лөвәнә верилдир (кунәш-көлкә, ашиг-мә'шүт). Бунларын гаршылашдырылмасы или ашигин мә'шүтәйе гарши дәрингин вә түкәнмәз мәнәббәти верилдир.

Ше'рин, ифадәнин, сөзләрин тәһил вә изаһына һансы чәйәттән янашырсан янаш, көтирилән мәфнүмлар арасында уйрунлуг тәфавутун һансы чәйәттени алышрасы ал, шаирин нийәтина چазаб верип, онун дедиинин дейир. Образ, лөвәнә һәм бәдән, һәм дә мәнтиги дәрингилин вә этрафлылығы илә мейкәмлүйини, йүкසеклийни, сонуна ғадәр сахлайыр.

Эйни гүввәти ашағыда мисраларда —«Лейли вә Мәнкүнү» әсәриндә көрүрүк. Анасы Лейлийә нәсиәтлә дейир:

Сайә кими һәр ерә үз урма.
Іеч кимса илә отурма, дурма.*

Һәр икى мисрада Лейли көлкә илә гияс әдилир. Бириңи мисрада Лейлинин көлкә кими олмасы (һәр ерә үз вурмамасы) тәләб олуңур, иккичи мисрада көлкә кими олмасы тәләб олуңур (чүнки көлкә, эслиндән башга һеч кас илә, һеч шей илә уюлмаз).

* Диван, сөн. 252.

Дөрдүнчү бир ердө көлкө сөзү илә айры лөвхә ярадылыр:

Сайэ тәк сөздайи зүлфүн пайимал эйләр мәни.

Бурада көлкөнин луч вә йох олмасы хүсусийгэти алышыр. Севкилиниң зүлфүнүн сөвдасы шайри көлкө кими луч эдир. Ифадәдән айдыныр ки, шайри сөвданын веңүү дә йүккәлди күнөш илә бир тутумшудур, чунки анчаг жүнжү көлкөн йох эдә билэр. Зүлфүн сөвдасы да шайри белә «пайимал» эдир.

Бешинчи бир ердә:

Саєи зүлфүн шәбистанындадыр шәм'и рухун.*
Нечә етсін гәдр илә хұршиди аләмтаб она.*

Бу мисраларда дейиллір: сәнин узүнүн шәми (янахла-рын) сачының көлкесиндән яранмыш кечәдәдир. Дүнины ишыгландыран күнөш, гәдр-гүймәтдә она (яңагларына) неча чатсын.

Бәденилік негтей-нәээриндән һәмин бейти бир неча чүре шәрәттән мүмкүндүр:

Сәнин рухсарының күнәши, зүлфүнүн кечәси илә гарши-гаршия (янашы) дурдугу учун, аді күнәшдән шәрәфли вә гүймәтлидир. Ади кечә илә**, аді күнәш исә белә бир шәрафа неча чата биләр. Яхуд: сәнин зүл-фүндән олан гаранлығын һәм да шәрәфли кечәнин мүгабилиндә, аді күнәшин анчаг гәдр/кечәси вар. Белликлә аді күнәш сәнә неча тай ола биләр. Сәнә ашиг олан күнәш неч вахт сәнә чата билмәйәчәк. Чунки, сәнин рухсарыны зүлф кечәсивидәдир.

Шәм образына да Фүзүли ше'ринде чох раст кәлирик:

Ода яхдым шәм'ивәш чаным бахыб рухсарина
Чәрхә чәкдим дуди дил сарви хураманың көрүб.***

* Диван, сән. 122.

** Эрәбчө «гәдр» бир кечәнин адыйдыр. Дин әңкамына керә гәдр кечеси ин гаранлыг, һәм да мүгәддәс кечәдир—М. Ч.

*** Диван, сән. 130.

Шайри чаныны шама бәнзәдир, мәнбубәсинин гарышында яндырыр.

Шәм' башындан чыхармыш дуд шөвги какилин Бейзә күтән өмр иле башындағы сөздәя баҳ,

Бурада да ашиг шәм' охшадылмыштыр. Лакин онун мәнбубәйә гурбан олдуру йох, гыса өмр иле узат сөвдалара дүшмәк хәсийгэти алымныштыр. Мәнбубәнин сачлары шәм'ин башындан түстү-думаң чыхармыштыр.

Ашағыда мисраларын бә'зисинде шәм' мәнбубәнинде шәм'ин башындан түстү-думаң чыхармыштыр. Ашағыда мисраларын бә'зисинде шәм' мәнбубәнинде шәм'ин башындан түстү-думаң чыхармыштыр.

Шәм'ивәш мәнбәмі бәзм бәләди ол маң мани.
Янамаг атәшу һимра енә варим бу кечә.*

Шәләйи шәм'и рухун әңярә бәзм фраз олур.
Аһ ким етәк мана бир бергі аләмсуз олур.**

Аләми пәрванәйи шәм'и чәмалын гылды эшг
Чани аләмсән, фәдә һәр ләһәз мин чандыр сана.***

Чиззиниркән башына шәм'и рухундән көнулүмү
Мән'и тылма оны һәм, ол шәм'и бир пәрвана
дүт.****

Белә мисаллары чох кәтирмәк оларды. Бүтүн бүнлар шайриң һәйт ва варлығ нағында, предметтәр нағында, онларын мұхтәслиф вә мүрәккәб гарышылыглы мүнисибәти нағында әтрафы, зәңсеки вә дүрүст тәсәвүрә мәлик олдугуни көстәрир. Сөз, Фүзүлиниң элинде предмети ишыгландыран чирағ кимидир. Һәмин предметта һәр тәрәфдан янашмага, онуң бүтүн хүсусийстини ишыгландыруға имкан верири. Эйни заманда сөз шайриң элинде мүм кимидир. Шайри оны мәңгәде мұвағиғ шажилда ишләдир, истәдәйиң образ вә мә'наны наисил этмәк учун сөзү тәсәвүрә кәлмәз бир үстәдлүг вә дәгигликлә чүрбәчүр мә'наларда ишләдир. Илк бахышда ялныз бир мә'наверен сөзү шайриәлә биртәркибә, элә бир

* Диван, сән. 191.

** Орада, сән. 140.

*** Орада, сән. 121.

**** Орада, сән. 131.

ибарэ вэ гуруулушда ишлэдир ки, охучу неч бир чөтийлийг чөмжидэн һәмин сөзүн, еринэ көрэ, айры-айры м'яналарда ишилэндийни сечир.

Нейрэт эй бүт суратин кердүкдэ лал эйлэр мәни
Сурати һалим көрэн сурэт хиял эйлэр мәни.
Яхуд:

Нэ зибасан ки, сурэт бағламаз тәсвири рухсарын
Тәһийүр сурэт эйлэр суратин чөдикдэ нэгташы.

Бу байтлэрдэ тәкрад олуунан сурэт сөзләрина диггэт эдак:

Бирийчи мисрадаки сурэт сөзу сима, сифэт, үз мә-насындадыр. Шаир севклисчинин үзүүнү кердүкдэ, «Нейрэдэн лал олур», нийти тутуулур. Икиичи мисравын башындаки сурэт вээзиййэт вэ'насындадыр (сурати-һалим көрэн—вээзийтими, өнвальмын көрэн). Һәмин мисравын ортасындаки сурэт сөзу шәкил мә'насындадыр. «Сурати-һалим көрэн сурэт хиял эйлэр мәни», йә'ни вээзийтими көрэн мәни чанлы инсан несаб этмээ, шәкил саар.

Икиичи бәндин илк мисравындаки сурэт сөзу исэ яратмаг мә'насындадыр. «Нэ зибасан ки, сурэт бағламаз тәсвири рухсарын». Элэ кәзэлсөн ки, сәнин шеклини чакомж мумкун дейнил.

Эйни бир сөзүн янашы мисраларда белэ дөрд мә'вада ишлэдилмэснээ бахмаяраг зэррэ гэдэр мә'на вэ төсөвүр гарышыглыгы, долашыглыг тохдор. Эксимэ, ««Сәсләринин мусигти вэ аһәнки ше'рэ даһа да кезэллийн вэ ахырылыг верири:

Нэ зибасэн ки, сурэт бағламаз тәсвири рухсарын.

Бейүк шаиримизин сөзэ, ифадэйэ саһиб олмагда, дилин бүтүн зәңкүнлийләриндэн истифадэдэки устадлыгыны көрдүкдэн сонра, конкрет тәсвир вэ ифада васиталәрингээ диггэт эдак.

Фүзүүл ше'ри, бүтүн бадий васиталәрээ олдугүү кинми, эпитетлэр илэ дээ чох зәңкүнлийдир. Онда бөсит, даһа дөгрүсү ибтидий эпитетлэр чох аздыр. «Гара бөхт», «ширий чан», «ачы көз яшы» вэ с. кими шаирин образын тәфәккур гүввэжи фантазиясынын зәңкүнлийн эн чох мурэккәб эпитетлэрдэ, сәйнә верен эпитетлэрдэ,

предмети бир ие чэ чәнэтдэн энэтэ эдэ билүү эпитетлэрдэ даһа айдан көрүнүр.

Шәрг классик эдәбийтүндә чейнәниши, тәкрад олуунуш, умуми бир рөөж алмый зүлфү пәржин, гөнчей хәндән, навүкү-мүжжан, ашиги-налан, сәрви-хүраман, ләли дүрәвшаш формалы эпитетлэр Фүзүүлдэ дээ вардыр. Бүнларла янашы халис халг эдәбийтүндаки стилдэ, формача мурэккәб, мә'нача ачыг вэ парлаг эпитетлэр дээ чохдур.

Кэл эй көзү бағлы, бағры даглы
Башы бағалы, аягы бағлы.*

Лейлинн чыраг илэ сөнбәтиндэн алынан бу сэтирлэрдэ чырага олдугча мұнасиб вэ уйрун эпитетлэр вे-рилмишдир. Фүзүүл белэ, бир нечэ сөзүн иштираки илэ ярадылан, мурэккәб эпитетләри бол-бол ишлэдир, мәғнүмүн этрафы вэ мүкәммәл тәсвирини ярадыр.

Дәрд чәкмиш сәрим ол хали сиян турбаны
Таб көрмүш тәним ол түррәй-тәррәре фәда.**

«Дәрд чәкмиш баш», «таб көрмүш бәдэн», «көзләримдэн төкүлээн гэтрэ», «ләбләрингдэн сачылам лә'л», «юшшаг-юшшат деди»*** ифадәләрингдаки эпитетлэр бир нечэ сөз илэ ярадылмыш олсалар да предметин, я на-диснин конкрет тәсвирини верир.

Диггэт эдилсүн ки, бу шеирләрин бә'зисиндэ тә'йин сифит илэ эпитет янашы верилмишдир. Шаир өзүнүн мүкәммәл дил билийн сайдында азәрбайчанча олан си-фәтләрү мөвсүфүнә өввэллине, фарс, эрәбча олан си-фәтләрү исэ ахырына кәтирмәклә мөвсүфү (предмет, нади-са) тә'йин вэ төвсиф сөзләри илэ энэтэ эдир.

«Мәст чешминде олан гәмзейн хонхар...»

Гәмээ сөзүндэн өввэлжи ифадэ (мәст чешминде олан) сифэт, сонраки исэ (хонхар) һәмин сөздэ верилмиш эпитеттэдир.

Халис Азәрбайчан халиг стилиндэ ярадылмыши бу аша-

* Диван, с. 275.

** Орада, с. 123.

*** Орада, с. 272.

гыдаки эпитетләри биз, Фүзулидән габагки шаирләрдә көрмүрүк:

Бойну бурулу, аның бағлы,
Шайла көзү нәмли, чаны дарлы,*
Шаңбаз баһышлы, аның көзлү,
Ширин һәрәкәтли, шәһд сөзлү,
Айругча шәкил вә хошча пейнәр,
Яхшича сәнәм, көзәлчә дилбәр.
Шәйла көзү, норкиси-пүрафсун,
Зина гашы наркис үзәкни вүн,
Нұсқы құлұ лалейн шәфәғфам.**
Зүлфү хәми лалә үзреки лам.

вә яхуд:

Ай габаглы, булат зұлғұл
Әй ғури лигалым, маләс сималым.***

Эпитетин тәсвири этдиин мөвсүфу (сифатләнәни) мұтакәллім нисбәт вермәклю, «ғури лигалым, маләс сималым» шәклиндәки мисралар, халғ руынун ифадә әдән көзәл вә зәріф ингадәләрдір. Шеир дилинә көзәлмік вәрән бу форманы сопраки шаирлорымиз инкишаф этдиришилдер. Фүзулидән икى йуз ил сонра яшамыш вә языб яратмыш мәшінүр шаиримиз Вагифдә дә буыннан да.

Вагифин ашығыдағы ғошмасы һәмин хұсусийәтлә язылмыш көзәл әсәрләрдәндір:

Каман гашым, кирпикләри гәмәлім
Шоқар даңышыгым, ширин демәлім
Күлкәз зәнахданым, бәзәз мәмалым
Сішән мейданым нешни кәлмәди.

Нәсрин бинакушлум, бәнәвшә мүйлум
Пәріләр тәл'әтлим, мәланк хуйлум
Бұллар жетәфтәтлим, санубәр бойлум
Һүрний гилманым. нешни кәлмәди.

Ағзы хейир сөзлүм, дили диләклим
Тәр голлум, күл әллім, күмүш биләклим

* Диван, сол. 272.

** Орада, сол. 249.

*** Орада, сол. 55.

**** Орада, сол. 37.

Гарычтай чиләвлим, тавус бәзәклим
Либаси әлваным нешни кәлмәди.*

Шұбынасиз ки, Вагиф бәйнүк устад вә мүэллим олан
Фүзулидән бадія дил сән'эткарлығы масалалоринде да

шешей ойранышилдер.

Көзәлли, эпитетләрә тәсвири о гәдәр гүввөттүн вә

мүкәммәл верилмишилдер ки, охучу наәзәриәдә бир порт-

рет, зәріф бир инсан образы маниланныш олур.

Фүзули об'екта эпитет веранды, онун об'екта, моз-

суфа олан үйгүнлүг вә мүләсібеттің, бурадан насыль

олан көзәлмік вә зәрифлік киғайтәләнмиш. О, нәм да

эпитеттін бутын мисра илә әқекилен бәдии лөвнәйін үйгүн-

лугуна дингәт әдір. Бир гайда оларaq онун образ вә

эпитетләрі мәнтиги үйгүнлүг инкишаф Ыолу илә, яхуд

контраст системинде верилир.

Бүлбүлү зарәм құлұ рухсарі алындағы чида
Түтий лаләм шәкәр нисбәт мәгалиндағы чида.*

Бу мисраларын башшарында, эпитеттің тәржимелер иши-

лидилимишилдер («бүлбүлү» зарәм», «түтий лаләм»). Бу

эпитетләрдин ше'ріннен үмими текстинде үйгүнлугуна деген

деген етирсәк көрөрек ки, һәр бир эпитет, мисравын ахы-

рында вериләт бәдии лөвнәй илә да үйгүн көлир. Шаир-

дырынчы мисрада мәшүгәннен үзүнү ғызыл құлә охшат-

дыры үчүн, өзүнә фәряд әдән бүлбүл сиғати вәрт.

Иккінчи мисрада шаир өзүнү онун учун лал олмуш тути

адландырыр ки, мәшүгәннен шириң сөзләриңдән айры

дүшмүшүлдүр. Құл илә үлфәт бүлбүлә хас олдуғу кими,

сөз ишә үлфәт да түтийә хасдыр. Иккінчи тәрәфдән бүл-

бүл құлдән айры дүшәндә фәряд әдір, түти сөздән, да-

нышындан айры дүшәндә сүсүр. Бу мәннәлар арасында

контраст вардыр.

3. Бәнзәтмәләр (тәшбиһлер)

Фүзулинин гүввәтли сөз сән'эткарлығы онун тәшбиһ-

ләриндә да өзүнү көстәрир. О, тәшбиһ да

ишиләдир, оның да еринда бир бәдии зәурәт кими ишиләдир. Онун

зәнкін билгій, һәяты дәриндей өйрәнмәси, тәшбиһлері-

* «Молла Пәнән Вагиф», Бакы, Азәрнешр, 1937, сол. 18.

** Диван, сол. 203.

нин дэ тэбни, тизфэйн вэ конкрет олмасына көмөк эдир. О, эслийнда гаадэн тэшбийн яратмаг фикринэ дүши мэмийшидир. Бир тасэвүүрүүн ифадэсиндэ, истэр-истэмээ хяялында доган, тэшбийнлэри ишлэгтийншидир. Тэбни олдуу учун бу тэшбийнлор эз арасында да тез яйылмышдыр. Фүзүлиний тэшбийнлэри, предметин эз хассалэрниндэй, инсанын алдьгы та'сирлэргэн догац вэ бууну эксп здэн тэшбийнлэрдир. Одур ки, бу тэшбийнлэр охучуя дахаа да айдын, чанлы тасэввүр верир. Онда муфэссэл, ибтидаа тэшбийн йох кимидир.

Онун тэшбийнлэри эсасэн ики элементдэн, охшаян илэ охшадыландан ибарэт мүкәммәл тэшбийнлэрдир. Шэинрин тэшбийнлэри бэдий мэ'на вэ гуввэт э'тибариэл чох чайжатладир.

«Лейли вэ Мэчнүн» поэмасында ая хитабэн дейилэн мисралара бааг:

Кей каһи гэдим* җими хомидэ
Каһи пүр олан мисали дидэ
Каһ заңир олан мэнэ гамим тэк
Каһ гайнб әнисү-һәмдәмим тэк.

Бу мисраларын һәр биринде бир тэшбий вар. Бу дөрд тэшбиин исэ охшайны бирдир (айдыр). Айын хусусийэтләриндэн истифадэ эдерээ шаир каһ ону бүкүлмүш бэдэнэ, каһ яшладолу көзээ, каһ гэмээ, каһ һәмоеһ бэтэ охшадыр. Бу тэшбийн һамысы айын хүсүсийэтләрини эксп эдир, онун образын тэсвирини верир. Бу тэшбиийнлэри шаир эйни заманды эжерин умуми мэзмуну, образларын характеристи илэ дэ баглайыр. Нэ учун Фүзүли айы, дайёк, орага охшатмайыр, букулмуш инсан гэддинэ охшадыр. Нэ учун бәрдәнмиш айы бир көзэлин сифети нэйох, яшла долу көза охшадыр. Бурада шаирин сөз дариндэн янашмасы, образларын мэзмун вэ идеясына эсас әһәмийтэй вермаси ашикар көрүнүр.

Шаир һәр бир сөзүн, характеристирин иш'икасына хидмат этмэсингэ со'й эдир. Өзү-өзүүйнде көзлэ вэ бэлжэ дэ зәриф олан, лакин эсэрин умуми бэдий наечи илэ әлагдар олмаян тэшбийн Фүзүли ше'ринде ишлэдилмэз.

* Гэддим.

«Лейли вэ Мэчнүн» эсэринин бу ериндэ, автор айы садәчэ тэсвир, охучуя изәһ мәгсәдийн гоймамышдыр. Айы, шаир эз гәһрәманийн—Лейлини хатири учун образлар силсиласынэ бағламышдыр. Бурада ая тэшбий эдийен чайжатларийн мә'насына, яя верилән сифетлэрэ диггээт этсөк, бууларла Лейлини өзүүн тэсвир олундугуу, эсэр гәһрәманийн һал вэ вәвзиййэтинии верилдийни көрөрик. Айын һынал вахты, Лейлини букулмуш гэддина бэнзэйир. Айын бэдэр заманы исэ Лейлини яшла долу көзүн бэнзэйир. Айын чынхасы, Лейлини гәмийнин заңир олмасына, батмасы—Лейлини һәмдәмийнин йох олмасына бэнзэйир. Беләлликлэ тэшбийлэр бурада, янызыз бир об'екти тэсвирэ. шәрән хидмат этмир, эйни заманда эсэрин эсас образларынын анлашылмасына, умуми идеянын бэдий реализмийн көмөк эдир. Һәммин эсэрдэ анасынын Лейлилэ наенінти дэ бэлэдир:

Сагэр кими кәзмәйи һәрам эт.
Нәгәмә кими пәрдәдэ мәгам эт.
Дәф кими көкүсдэ ләнв гойма.
Ней кими һавайи-нәфса уйма.
Күзкү кими гаты үзүл олма.
Нәркис кими хире көзлү олма.
Нәр сурэтэ эксп кими баҳма.
Нәр көрдүйнэ су кими ахма.*

Тэшбиийн садалгий, айдынлыгы, мөншәтдэй алдынма вэ умум охучуулар учун, тәрбийе учун дедикчэ мәгбул олдуу бир яна дурсун, бурадаки иччэе бир контрасты сечмәмэж олмаз. Ана гызыны кобуд шейләрдэн, иш хасийэтләрдэн узаг сахламат учун наенінэт эдир. Аичаг бир дәен дэ пис, кобуд предметин, я хасийэтин айны чәкмир. Гыз ней э, күзкүй э, нәр-кис э, сүя, сурэтэ башындар. Бу предметлэр гыз учун чох үйгүн, иччэе ва зәриф образлардир. Аичаг шаир өзүнэ мәхсүс бир дәгигликлэ һәммин зәриф предметләрин өзүндэ да мәнфи хүсүсийэтлэр ташын. «Дәф кими көкүсдэ ләнв гойма», «ней кими һавайи-нәфса уйма», «экс кими етэн баҳма», «су кими көр яна ахма»...

* Диван, с. 252.

Бу тәшбіләрін формасы да мә'насы кими сада вә
зых айдындыр. Дөргүдүр бәсіт тәшбінә хәс олан «ки-
ми», «тәжі» әдатлары ишледилмішdir. Аның көзөл
ишледілмішdir. Бүтүн мисраларда, охшаш (тыз) әйни
олдуғу үчүн вә онун азы әқекілмәдий үчүн әдатлар
иғадаіе ағырылған вермір.

Фұзули, юхарыда көрдүймүз кими, тәшбін ярада-
да бә'зен әйни предметтер баштағашка чөнгілдерині алды.
Санкы оны һәр тәрәфдән әнате илә бүтүн хасселерини
вермек истәйір (сайә, ай, шәм вә с.). Фұзули нағисе вә
предметларин бүтүн хасийітлерині әнате этмәйін бачар-
дығы, онлара һәр чөнгілдән беләд, һаким олдуғу үчүн
бир бейитде үч, дәрд, бә'зен беш бәнзәтмә ярада би-
лір.

Ган яш текүб янанда дәнәр атәшин кабаб
Мә'шүтә бәнзәр атәшу ашыт кабаб она.*

К а б а б ашытә. о д мә'шүтәй, кабабдан теку-
лән дамалалар көз яшына, кабабын од уәзирнә
ч е в р и л мә'сін иса, ашыгын мә'шүтә башыны до-
ланымасына бәнзәдилір. Гүввәтли мәзмұна, ашыгын ше-
рин таләбине мұнасиб тәшбіләрә, бурада һәм дә там
бир бәдии лөвінә верилмішdir. Бу бәнзәтмәләрін һо-
рәсін бир конардан тәсадуғи алынмамылдыр. Она кәрә
дә һәраси вә бәдии тәсірші ишләтмекін бир дә ше-
рин бәднилік, образлылық силсиләсіндә һәраси зәрури
мөвге тутур, янашы кәтирилдіккә бәдии сәнін тәшкіл
едірләр.

Бұлбулы-ғемзәдайәм, бағи-баһарим сансан
Дәнәнү-гәддү-рухұн генчөвү сәрвү сәмәнін.**

Бу бейитдә беш гүввәтли тәшбін верилмішdir. Нис-
бәтән «ғемчин» олан бу тәшбіләрін янашы язылмас
иля енә бәдии бир лөвінә ярадылмыш олур.

Шашың бүлбүлдүр, мә'шүтә баһар бағылдыр. Мә'шү-
тәннін додаглары, бағын генчесидір, бою бағын сәршат-
дір, узу исә бағын ясаменідір.

Бу да марагалыдыр ки, шашың һеч вахт бәнзәйен илә
бәнзәділәнін янашы язмагы вачиб сایмыр. Бу мисрада

екине о, бүтүн бәнзәйенләри мисраны бир тәрәфинә,
бәнзәділәнләри дә обири тәрәфинә йығыштыр. Юхаз-
рыдақи бәндә диггәт әдәк:

Дәнәнү-гәддү-рухұн,
Генчөвү-сәрвү-сәмәнін.

Бәнзәтмәләрін бүтүн система илә верилмәсі, айры-
айры элементларын мөнгөннін тә'йин этмәйе имкан ве-
рир.

Бир дә бурада бәнзәділәнләр һәмчинс предмет олду-
рундан (генчә, сәрв, ясамен...) янашы верилмәләрі бә-
дии мәнтиға дағы үйғуна кәлир.

Башта бир мисалда:

Бир сәф гыз отурду, бир сәф оғлан
Чәм олду беништеге руғи-гилман.

Бурада һеч бир тәшбін әдаты олмаса да иғадәнин
вердій тәсаввүр, лөвінә, дәрфад тәшбіләрі айрыры.
Гызыл һурийә, оғланлар гилмана, мачлис исә әннәтә
бәнзәдилір.

Бу ашағыдағи тиғән мисраларда көрүн шашы об-
разларыны бә'зен нә ғәдәр кәнар вә үмуми мәғнүмлар-
дан кәтирир.

Дәмадәм мәрдими*-чешмим ичәр ган хәттү халиндей
Бәли, эксәр мааши әнли дәрәянин гарадандыр.

Бурада шашы, мә'шүтәгесинин үзүндәкі хала бахыр.
Кез бәбәйн мә'шүтәнин хәтту-халындан ган ичәр (гана
дәнәр). Бу она охшайыр ки, дәрә әнлиниң чохунун
ишағыны гарадан (гурудан)-дыр. Тәк-тәклиқде конкрет
алындығыда, бири-бириңе бәнзәмәйен предметларин сәнін
шәқлинде көтүрүлмәсі, сох инчә тәшбіләр яратмаға
имкан верір.

Силсилә тәшбіләр, Фұзули бәдии дилинин ән яхши
хұсусийэтләріндәндер. Бир сырға гәзелләрінде шашы
бүтүн бир алами баштаға бир аләм илә гаршы-гаршыя
кәтириб образ ярады.

Бүтүн бейитләре тәшбін илә верилән ашағыдағи гә-
зәлә диггәт әдәк. Эввәла, бириңиң вә икнинчи мисраларын
һәр бириңин өзүнде контрастлы тәшбін вар. Галан
бейитларин исә, һәмиши габаг мисра сонкинә жәс сөл-

*Мәрдүм, һәм дә ҹамаат мә'насынадыр.

• Диwan, с.н. 122.

** Орада, с.н. 173.

Нә тәсвири эдир. Иккінчи тәрәфдән һәмишә бейтін илк мисравы шаириң инғұсу, интим аләмінни ифада этдій, онуң дәрд вә әзабларындан даныштығы һаңда сонки мисралар обектив алғымдан, һәят вә мәшиэт һадиселәрinden сөйнәләр верір:

Эй көнүл соң сейр гылма құнбәди-дәввар тәк,
Сакин олмаг сейрдән ей ңөгтей пәркар тәк.
Од иорд ҹан риштәси хәм ғамәтимдән ҹәксөн аһ
Ел дайың ҹәнк үзәр бир аваза қәлмиштар тәк.
Синәми ней охларын дәлди дәм урдугча көнүл.
Сәс верәр һәр пәрдесиндән наә мусигар тәк.
Аризин үзәр ҳәм-зулғуғы ануб дүн* та сәһәр
Доланырам һәр тәрәф одлара дүшмүш мар тәк.
Чис зарым тиғ-бидадында олду чак-чак
Тунд судан рәхнөләр пейда гылан дивар тәк.
Хатириң шад әйләдін әһли вәфа көңлүн позуб.
Бир имарат ялмаға мин әв йыхан мә'мар тәк.**

Фұзули силсилә тәшбиһләрін өзүнү дә мұхтәлиф форма вә ҳұсусийәтләр илә верір. Бу ашығыда кес-тәрдийимиз (мәзмун ә'тибарилә көзөлін вәсфине, тә-риғине һаср олунан көзәллемә рүхүндә язылан) гәзелниң формасына бағах:

Һанки*** құлшән құлбүни сәрви ҳұраманынча вар?
Һанки құлбүн үзәр гөнчә лә'л хәндәнанынча вар?
Һанки құлзар ичрә бир күл ачылыр һүснүн кими?
Һанки құлбәркі ләби-лә'ли дур әфшанынча вар?
Һанки бағын ңәхән вардыр ол ғәдін тәк баrbар?
Һанки нахлия насыны сиб занәхданынча вар?
Һанки хүнн сән кими чәлмәдә олмушшур әсир?
Һанки әлләладын гылынчы ңөвки-мужжанынча вар?
Һанки бәзәм олмуш мүнәввәр бир ғәдін тәк шәм'и-
дән?
Һанки шәм'ин шә'ләси рухсартабанынча вар?
Һанки ерда сана бәнзәр булуңур бир қәңч һүсн?
Һанки әлләладын гылынчы ңөвки-мужжанынча вар?
Һанки бүлбүл наләси фәрәду әфганынча вар?****

* Дүн сезү Фұзулиде һәмишә кечә мә'насында ишиләнди—М. Ч.

** Давын сән. 167.

*** Һанки қалыптары Фұзулида ғанғыдыр.

**** Орада, сән. 143.

Сөз усталығынын, шеңр инчәлийинин, бодин левінәләрниң бир сырға һұмуда ҳұсусийәтләрini верән вә на-дири тәсвири лирика әсәрләрindән сыйланы бу газэл соң өнәттән тәһлилде лайигдир. Һәр шейдән аввәл бүтүн мисраларын риторик сұал илә верилдійини көрүрүк.

Бу суаллар аді, мәнтиги суал дейіл, бодин суаллардыры. Бу суаллар ҹаваб йох, тәсдіг үчүн, шаириң ра'и-ни билдірмәк, кәзз ҹарпдырмак учүн верілдір: «Һанки шәм'ин шә'ләси рухсар табанынча вар» дейә яздығда шаир «ғеч бир шамын, һеч бир чирафын ишығы сәнниң рұхарын гәрд ишығы дейилдір» демек истейді.

Тәшбиһләр исә өчкөн гариба вә индійә гәдәр раст көлмәдийимиз бир система илә гүрулмушшур. Һәр бир мисрада гүввәтли бир тәшбиһ вәр. Бириңи мисрада һәм метаформа, һәм тәшбиһ вардыр. Мә'шүгәнин боло «сәра хураман» ады илә яд олунур.

Бу сәрвү-хураман (мә'шүгәнин бою) құлбүню (ени етмә күл ағачына) бәнзәдилдір. Иккінчи мисрада верилән тәшбиһ исә бириңи мисрадаки тәшбиһин мәнтиги вә бедөң қинқишағы, қотығасы кими яраныры: «Һанки қүл-бүн үзәр гөнчә лә'л хәндәнанынча вар».

Мә'шүгәнин боло күл ағачына бәнзәдилдір. Қүл ағачында бытган гөнчә исә мә'шүгәнин тәбәссумын додагла-ры илә гиис зәдилдір. Мараглы бурасыдыр ки, башга га-залләрда олдуғу кими бурада гарышлашдырылан мағ-нұмлар бәнзәтмә дәрәжесіндә даянимыр. Бурада шаир мә'шүгәнин һүснүнү сәрв, күл, гөнчә, шәм илә вәсф әдір. Лакин бу һүсн, бәнзәтмәлердә қәтирилән күл, гөнчә, шәм, сәрв вә саирәдән үстүн тутулур.

Һанки құлзар ичрә бир күл ачылыр һүснүн кими? дедикдә, шаир бир тәрәфдән севкилинин һүснүнү бағда ачылан күлә бәнзәдір. Иккінчи тәрәфдән севкилинин һүснүнү бу күлден йүкsek тутур. Бу мисравы мәнтиги суратда дәвам этдиәрәк құлдән йох, құлун ярлагындан данышыр:

Һанки құлбәркі ләби-лә'ли дүрәфшанынча вар?

Әйни үсул вә турулуш, ғозәлін ахырына гәдәр дәвам әдір.

Бейтін бириңиң мисравында ады ҹәкилән мәғлиумун чуз'иң бир әламети, бейтін иккінчи мисравында қәтирилдір. Бейтін илк мисравында чаллад (хүни) ады қәчилір, сон мисрада өзләладын ҳәнчәри қәтирилдір. Илж мисрада

шам кәтирилдийн үчүн сонки мисрада шалмын ше'ләси вөрлилир вә с. Одур ки, нәр бейт гарышылаштырылмыш бир сыра мәфһүмларын әмәлә кәтиридий силсила таштыллардан ибараттир:

Нанки ердә сана бәнзәр булунур бир кәңчү нүсн?
Нанки кәңчин әждәри зүлфү пәришанынча вар?

Мәшүгә—көзәллүк, нүсн хәзиңесидир. Онун зүлфүләри исә бу хәзиңәдә ятас или, әждағадыр.

Мәмазларын бу шәкилдә тәшкили, бәнзәтмәләр, я эпитетләр системасы ше'ра айры бир мәлахәт верир. Онун тә'сирине артырыр. Тәсэвүрдә образлар васигасында яранан сәйнәләр чанланыр. Шаирин вәсф вә тәсвириләр нә гәдәр мубалиғәли олса да охучуну инандырыр, гане салыр.

Фүзүли ше'риндә мәчазлар чәһәтдән сән'әткарлығын йүксәлгийнин көрмәк үчүн ашағыдаки бәнд илә башлаяш мүсәддәс дә характеристидир:

Дүн сайә салды башыма бир сәрв-сәрбиләнд,
Ким гәлди дилрүба иди кефтәри дилләсенд.
Кефтәри кәлди та ки ачыб лә'л нүшхәнд,
Бир пустә көрдүм онда төкәр риза-риза гәнд.
Сордум мәкәр бу дүрчү дәһәндир дедим, деди
Йох-йох, дәвай дәрди нәнанын дуур дәнин.*

Бу мүсәддәс бизим бәйснимиз нәгтейи-нәзәрингдән нәр бәндин сон үч мисрасы марагалыдыр.

Бәндләрин илк мисралары ила бурада ишимиш йох-дур. Шаир мәшүгүнин данышырын белә верир: «Онла бир пустә көрдүм ки, гәнд төкурдү. Дедим мәкәр бу ағыз мүчрүсүдүр, деди йох, кизли дөрдин дәрмәненди. Бурада бир мәфһүмүн эйни заманда бир нечә мәфһүмә бәнзәдилдийнин көрурук. Ағыз нәм шәкарә, нәм пустайә, нәм дүрр мүчрүсүнә, нәм кизли дәрд дәрмәненши бәнзәдилләр.

Икинчи бәндин сон мисралары беләдир:

Көрдүм йузундә нәлтейи-зүлфү сыйни
Ол пичу табы чох нә рәсәндир дедим, деди
Дөвр-рухымдә риштейи чанын дуур дәнин.

* Диван, с. 206.

Бурада сачлар илә, эйни заманда чан риштәсинә бәнзәдилләр.

Шәбиәм иисар этди күнеш лә'леу хошаб
Лә'леми йохса дүрр эдондир дедим, деди
Энсем Фүзүли эшт рөзатын дуур дәнин.

Шәбиәм лә'лә, дүррә, көз яшына бәнзәдилмишләр. Бүтүн бу тәшбиһләрни, нәр бәндик илк мисраларында чәкилан бәндик лөвнәләрлә, эйни заманда ше'рия умуми мәмуму илә әлагәдәр олдуғуну, руһен буна тамам үйгүн кәлдийини демесәк дә айдындыр. Диалог формасында язылан бу гүввәтлә мәчазлар, ашиг-мә'шүт арасында мәнәббәттә вә севкина көзәл ифадә эдир.

Фүзүли, тәшбиһ ярадыркын бәнзәтмә адатына эйтнеч һисс этмәдий кими, бәнзәтмә сифәтинә дә эйтнеч дүйнүр. Диалог, хитаб, суал үсүлү илә вердийн бәнзәтмәләр бә'зин бир нәкмә, нә гәдәр мубалиғәли дә олса, бир нәгигәт кими сәсләннir.

Нәдир дедим руҳу сафиндә экс мәрдим-чешмим.
Деди кәлмиш кәмилә Румә дәрә гәт эдәр һинду.*

Яхуд:

Тәрәххүм гыл бүкулмуш гәддимә, вәйм эйлә зәни-
дән

Сагын чыхмая накағ яйдан ол ох эй кәман эбрү.

Шаир «бүкулмуш гәддин» яя, аһини оха охшадыр. Аңчаг беч бир тәшбиһ үчүн охшатма сифәти саймыр.

«Лейли вә Мәнчнун» эсәрнин бир фәслинде шаир өз гәһрәмәнләрүнин көзәллүйин образлы бир дил илә вәсф әдир. 12—14 бейт гәһрәмәнләрүн ады илә башлаяныр.

Бейитләрин биринчи мисрасы Лейли ады илә, икинчи мисрасы Мәнчнун ады ила башланыр. Бурадәкى бәнзәтмәләр, формача тамам халг стилинде, әдат әвәзине «демә» сөзү илә верилир («Лейли чөннәт ичре бир нүр»). Бу

* Диван с. 188.

** Эйни образы шаирин башга бир рубансинде көрурук:
Рухсаринә текду мәрдим-чешмим ган.
Һиндуни көрүн лә'л верир Румә хәрәч.
(Диван, с. 219).

образларда верилән көзәллик вә инчәлил, дөгрүдан да өхөндөтлиләр. Бәдін дилин ялның поэтикүда ма'лум вә мүәйян формалары негтеңи-иззәрниң ялашыг, бы инчәлий биләрик. Бурада эйни мисрада һәм бәнзәтмәни, һәм мубалиғанын, һәм дә контрастын көзәл нұму-пәләрни, бунларын өзө маһиранә верилмиш вәһдотини тапмаг олар. Биз ғәләлек Лейли илә Мәчинун тәсвири үчүн кәтирилән бәнзәтмәләрин бир-бирина мұнасиб, мәнтиги инкишафда алынmasына диггат әдәж:

Лейли демә шәм мечтис афруз.
Мәчинун демә атәш-чикәрсуз.
Лейли демә чәннат ичә бир нур.
Мәчинун демә зұлмат ичә бир нур.
Лейли демә овч-нұсса бир маң.
Мәчинун демә мүлк-әшгә бир шаң.
Лейли демә бир еқаенән даһр.
Мәчинун демә бир фәсанайи шәһр.
Лейли чәмән-бәла ииіланы.
Мәчинун фәлжис вәфа ғилалы.
Лейли майын-асиман-нүшмәт.
Мәчинун шәни кишвәрмәләмәт.
Лейли соф-әнли нұсса әмри.
Мәчинун сәр күйи гәм фәгири..
Лейли-ү-нишат һүснә ками.
Мәчинун-ү-бәләйи әшиг дами.
Лейли-ү-ләтафәт-диларай.
Мәчинун мәламәт-гәм әфзай.*

Лейли мәмлісә ишыг верән шама охшадылдығы үчүн, Мәчинун чыкәр яндыран ода охшадылышыр. Лейли көзәлләр сәфләринин әмри сайылдығы үчүн, Мәчинун гәм фәтигрләринин башчысы сайылышыр. Бәнзәтмәләрин бу чүр дәвәм этдирилмәси сән'эткарлыг зәтибарилә нә гәдәр чәтии, нә гәдәр артыг мәншарт истисә дә, шаир бу чәтиң-лилдән гачмамышдыр. Бунун өндәсіндән қолмишшыр. Одур ки, бәнзәтмәләр Лейли вә Мәчинун тәсвирина, асәрин үмуми руһуна чаваб вердиклари кими, бәдін картиналарын, образларын мәнтиги инкишафына тамамилә уйғунауру.

* Диван, с. 259.

4. Мубалиғеләр

Мәлумдур ки, шәрг әдәбийтә мубалиғеләрлә өзөн-зәнкендир. Дөгрүдур бә'зиләрни бу хүсусийети пуч зәти-гадлар илә изана чалышырлар. Лакин беч бир әсаса сей-кәнмишләр, сейкәнә дә билмәзләр. Мубалиғе инсан хәялды үчүн тәзә мәсалә олмадығы кими көнә мәсәлә дә дейилләр. Эн материалист, вә мүнәввәр адамын тәсев-вүрләриндә белә мубалиғеләр, мубалиғелән чәһәтләр олур вә вардыр. Мубалиғе яратмаг хәяллын гүдәр, галибий-йетини көстәрнір.

Бу хәялның бир сифатидир. Бунун мөбүтумата дәхли йохудур. Ардычыл реалист (социалист реалист) дә мубалиғәнә зидд дейил. Чунки мубалиғе, инсан тәсеввүрләринең кейфийтәндән дөган бир актдыр. Реал, тәбии мубалиғеләр халг арасында, халт әдәбийтәндә да өзөн-зәнкендир.

«Нечәсән бир аң җәким Күр гуруя, сал яна» дейән эл, нә мөбүтумчы вә диндар, нә да фонатикдир. Бурада эл, ғұявлетли бир шаңдардир. Буну дейән адам, әсрләр бою һәмін баятыны сезә-сезә охуян халт, өзөн көзәл билир ки, бир аң илә Күрү гуртмаг олмаз. Бурада анчаг гәләл аләмини, ғисси, тә'сирни вермәк учун мубалиға вардыр. Эйи дәрәчәдә дә, эл, бурада инсан гәлбинин яндырын һәсрәтин, дағыл бир көксүн яғын вә яраларының эксп олдуғуну көзәл билир. Бу шеирдә мубалиға оғадәр көзәл вә тәбии ишләдіжимисидир ки, әшидән союз мұнакимайә, «аң илә Күрүн гурооб гурумаячыны» душшүнәйән әтигият вә ваҳт таптырып. Динләйән, ифадәнин тә'сирлә һәйәчана көләр. Бу ифадәдә инсан гәлбинин чәккүйи һәсрәти өзөн дуюр.

Бела мубалиғеләр бейік классиклікимизин ше'риндеңдәкі ән тәбии бәзәкәләрдәндир. Бу саңәдә дә бейік Фүзулинин хәял зәнкүйлийи һейрәт дөгүрүр.

Фүзули ше'риндеңдәкі мубалиғеләр һәр шейдән әввәл тәбиилүү вә үрәждән голма олмасы илә характерләнір. Онун мубалиғеләрі, мубалиғе олмаг учун зораки язылмамышдыр. Бунлар шаирин арайыб тапдағы мәчәзләр дейил, бәлжә онда дөган зәйкін тәсеввүрләрин, ғиссе вә хәяд аләминиш вердийи мәһсүлләрдүр. Анчаг Фүзули

Мәчинун эшг севдасында сәркәрдан кәэдийини тәсвир әдиркән, белә дейә биләрди:

Сәһрайә дүшүб күнәш мисали,
Тәнәң йүрүр олду лаебали.
Һәр даша ки етди, төкдү яшын,
Лә'л эйләди күң, дәшт дашын.
Көз яшыны бәс ки, төкдү һәр су,
Нәр мәрһәләдән ахытды бир шу.
Бир әбр-бәла иди кубаңи,
Баран сиришки, бәрг ани,
Баранла бәрг чисму чандан,
Бир мәртәбәдә ки, бундан андан.
Дәрәләре етса ләм'әйи таб.
Сәһраләре дүшсә гәтрейи абы,
Дәрәләр олурду чумлә сәһра
Сәһралар олурду чүмлә дәрә.*

Мәчинун көз яши яғыш кими, аһы илдүрүм кими тә'сирлидир. Бу тә'сирин шиддәти эләдир ки, көз яшындан бир дамла сәһраларда дүшсә, сәһралар дәнизә чевриләр. Аһын (илдүрүмъын) бир парылтысы (парлайышы) дәрәлләрда дүшсә дәрәләр сәһра чевриләр.

Бурада мұбалиғәнші «ағыла сыймазлығы» айдындыр. Бир дамла илә сәһра дәрәя чеврилір, бир парлайыш дәрәні гуруудур. Ләкин ше'ри охуяңда бу чәһәт, инфаданин мәнтиги реаллық чәһәти, кимниң ядына дүшүр? Шеер о гәдәр гүввәтли, тә'сир о гәдәр тәбиидир ки, охучу дәрәнә Мәчинун һыны, онун эшги вә севда-сындаки алову, шиддәт, сәмимийети душуңур. Она көра дә бу мұбалиғәләрин бәдии тә'сирни һәддән артыгдыр.

Фұзули өзүнүн вәзиййети, кәдәри һаттыңда данышырқон бир сырға гүввәтли мұбалиғәләре йол верир. Бу мұбалиғәләрдә вә севда, эшг, кәдәринин бейінклүйнү, ағырлығыны сөйләйир. Бу мұбалиғәләр эйни заманда шаирин шәхсийетини, мәнлигинин йүксәклийини, гүрур вә ифтихарыны көстәрип:

Күнкән күндә эйләмиш мин тишени бир дағлен
Мән голарыб атмыш мин дағы бир дырынглән.**

* Диван, с. 261.

** Орада, с. 185.

Фәрһад бир дағы ярма: үчүн мин күлүнж гырыб, шанрин гудратинә бахын ки, «мин дағы бир дырынг» илә голарыб атмышдыр. Бурада да шашриң севда, кәдер аламиндәки ағыр вәзиййети, бу ағырлыға бахмаяраг вә мәгрүрлугуну, бейінклүйнү салламасы, синесинә чәкилән дағлара давам кәтирмәси чох көзәл ифадә олунмушшур. Бу бейтин икinci мисраныңдағы чинасы да сечмәмәк одамз.

«Даг» сезүнү шашир бир дә мәчази мә'нада, яра эвзинә ишләдір. Эйни сезүн ики мә'нада ишләдилмәсінің башта ердә дә көрүрүк.

Даг илә олур һәмишә ашиг.***

Һәм ашигигин сәркәрданыңы, һәм дә ғәлбинин яралы олдуғу тәсеввүрүн верир.

Фұзули өз кәдәринин сохлуғуну дәнә-дәнә белә мұбалиғәләр илә верир:

Эй көрән мин дағлә сәбүр сибатим, эйлемә
Нисбәтим Фәрһадә ким бир дағла олду зәбүн.***

Яхуд:

Сәнки-мәламәт илә чәкин чеврәмә һәсар
Әшким фәная вермәсін әһли сәламәти.

Көз яшыгын сели инсанлары апарачағадыр. Гоймайын, мәламәт дашы илә чеврәмә һәсар чәкин.

Дәйил биңүдә кәр яғса фәләкден башимә дашлар
Бинасын тишейи-әнимлә виран этдийимдәндір.

Фәләкден башымы яған дашлар әбәс дейин. Мән аһы-мын күлүнкү илә фәләйин бинасыны дағыдырам. Балтамын ағзындан галхан дашлардыр ки, башымы тәкүлүр. Бәзән шашир, өз кәдәринин бейінклүйнү-вермәк истәркән бутун кайнаты өз шәхсийетинә бағлайын вә чох дәрән тәсеввүр мәңсулу олан мұбалиғәләр ярадыр:

Сүн'и мә'мари япан саэтә кәрдүн мәйзәнин,
Дуди-әним чыхмага ачмыш кавакиб ревзәнин

* Диван, с. 271.

** Орада, с. 187.

Күн батыб йылдыз чыхар саиман* ки кей деңгандыр.

Кечә айым дағыдыр, күндөн йығылмыш хырманиин.**

Улдузлар, айым чыхмаг үчүн кей гүббәсіндө ачылышы дешикләрдир. Ярадычы, онлары анчаг мәним айым чыхмаг үчүн яратмышдыр.

Иккінчи бейтә көр, нә күн вар, нә улдузлар, анчаг биза эла көлир ки, күн батыр, улдуз чыххыр. Бас бу кеңе-кеңидүйнэдір? Шаир изаһ әдір: күн, кей кәндисиин йығыдыры хырманылар. Кечә айым вуруб о тахылы дағыдыр. Тахыл дәнәләрі улдуз кими көрүнүр. Кей кәндисиин күндүз хырманыны йығыр, шаирин алты кечә огурувту дағыдыр.

Мұбалиганин, бәдін левіннин изаһына эңтіяч йохадур. Ше'рин езүндө бу соҳ айдын көзәл верилмешдір.

Кердүйумуз кими, үмүм киинат мәфіумларындан бепе язарқан мұбалиғе яраданда шаирин бәдін тә'сир гүвәсі һәр шайядән әввәл көзә чарпыр. Шеир о гәдәр тәбии, үрекдән кәләм, сәлисдир ки, мұбалиғәй шүбәр ери галымыр. Биз, шаирин ан бейлүк мұбалиғесіндөн бең, инсан гәлбинин һәгиги чырпынтыларыны, чошгүн эңтирасларыны, инсан ғиссинин реал һәтәтины дуор, тә'сирләнирик.

Фұзули мұбалиғеләрнин күчү бир дә ондадыр ки, онларын һамысы әнеттічө этібарила лирика, гәлб аләмни ифадәйә хидмәт әдір. Инсан ғисс вә һәйәчанынын исә һәдди-һудуду йохадур. Һәссас гәлб аді ва кичик тә'сир илә илдірымлар голармата гадирдір. Фұзулидә бең, һәссаслық вардыр. Она көр дә шаирин бүтүн киинаты, бу ғисслері охшамаг үчүн, яранмыш бир васитә зәннәттәсі тәбия көрүнүр.

Юхарыда көстәрдийимиз парчалара бәнзәр мәказлар Фұзули Ішембай ғылыми музейендеги. Шаирин мұбалиғеләрнин характеристеринә беләдлик учун исә бу да бәсдір.

5. Контрастлар, метафоралар

Шаирин йүксәк хүсусийәтләрнендө бири олан бәдін левіннөләр Фұзулинин бүтүн гәзелләринде мисраны чаны

* Сәнмайын.

** Диван, сән. 184.

вә мәзмунултур. Бунлар, шубнәсиз, авторун предмет вә һадисә һағындағи фикир, ғиссинин ифадә үчүн эн көзәл вә тә'сирли васитәләрдір.

Шаир бунлары ба'зән параллель, бир-бирини тамамлаян бир силсилә шәкливідә, ба'зая дә контраст һа-лында верир. Лакын бу контрастлар шаирин демәк истидий ғұввәтли фикри ләп айдын ифадә әдір.

Бу өзінші шаирин ашағыдағы гәзәлі характеристердір:

Тутушду ғәм одуна шад көрдүйн көnlүм.
Мұтәйіл олду ол азад көрдүйн көnlүм.
Диңар-нічрәд сейл-ситәмдән олду хәраб.
Фәзайи-әшгәдән агад көрдүйн көnlүм.
Нә көрдү бадәдә билмән ки олду бадәпәрест
Мұржын-мұршуди зүннад көрдүйн көnlүм.
Фәрагын одуна көрдүкчө мүм тәк әриди
Сибат-сәбрәдә фулад көрдүйн көnlүм.
Көтириди ичз қоруб әшг мүшкүл олдуғын
Іманы һұнәрлерә үстад көрдүйн көnlүм.
Дейнілди бейлә мұқаддәр, бир әлл ишрәт иди
Бу ганлар ичмәй мә'тад көрдүйн көnlүм.
Фұзули әйләді әңәзик әйш-ханай рум.
Әсир-мәннәти Бағдад көрдүйн көnlүм.

Бу гәзәл баштадан аяға контрастлар әсасында гүрүл мүштүрдүр. Мә'шүгәдән айрылғандан соңра ашыгын дүштүрү мүсебәтләр, онун әзәвәлкі, хош күмләрі илә мұтәйис олнуң. Бу мүгайисе әнеттічинде мә'шүгүт кечмиш на-лы илә идики вәйзійеттін тамам бири-бирина зидд олдуғу мейдана чыхыр. Илж икі мисраны һәрәси езү-өзлүйнде контраст верән бир ифадәдән ибартедір (шад көрдүйн көnlүм ғәм одуна янды, азад көnlүм-әсир олму). Соңраки бейттіләрнин һамысында илә мис-раны вердий картина ахырынча мисрадаки сәһнә илә контраст тәшкіл әдір. Вахтила әшг фәзасында агад олан көнүл, айрылығы чөлүндә ситет селиндән хараб ол-ду. Мәңкәмлікдә, дөзүмдә полада бәрабәр олан көнүл, айрылығы одуна дүшәндә мүм кими әриди...

Бүтүн бу контрастлы сәннәләр илә шаир мә'шүгүт ай-рылығыны ашиғе этдий ағыр, сарсыдычы тә'сирли көстәрмәк истәйір. Вә көзәл дә көстәрір.

Шаирин гээлмэрүүдээ элэ парчалар вардыр ки, контрастын төхөннүүдээ верилүүр, башга мисралар илэ бағланымыр.

Эй мэзаги чанэ чурин, шайду шэжкэр тэж лээн.
Дэмбэдээ зэһр-тэмийн гэнд-мүкэррэр тэж лээн.
Атэш-бэрг-фэргатын наридузэх тэж эдим.
Чүр'эйн чам-висалын аб-ковсэр тэж лээн.*

Бурада ики эввэлки мисраларын хэр икисиндэ контрастлы образлар (чэфа—лэзэт, зэһр—шэжкэр) верилдийн наалда, сон мисраларда параллел образлар (айрылыг оду—чэхэннээ оду, көруш лэзэтти—ковсэр сую) верилмийшдир.

Яхуд:

Алэм олду шад сэндэн, мэн эсир гэм һэнүүз
Алэм этди тэрж-гэм, мэндэ гэмү-алэм һэнүүз.**

Сэн алэми севинцидирдин, мэнд гэмэ асир этдин. Алэм гэм тэрж этди, мэн алэмин гэмийн мубтала олдум.

Фүзүли контрастлы лөвхэлэр яратдыгы кими, гувватлы сөз тэзэдлары да ярадыр. Ашағыдаки мисраларда «вар» вэ «йог» сөвлөрүүн тэзэдлэла верилэн мэ'яна бахаг:

Варими фикр дэханийл ѹог этдим ким гээз
Бейлэ эмр этмиш мана ѹогдан мэндэ вар
Эйлэчжок.***

Бүринчли мисрада «вар», варлыгын, һэятын, мэнлийн мэ'насында, «йог» исэ пуч, һеч мэ'насында ишлэдилмийшдир. Иккинчи мисрада «йог» йохлуг, һечлик мэ'насында, «вар» исэ олмаг, яшамаг мэ'насында ишлэдилмийшдир. Бүнларын вердийн мэ'на исэ чох гувватлидир:

Мэн варими ѹог сэнийнчн этдим нэ рээв
Сэн дутмаясан хэбэр ѹог-у-варимдэн.****

* Диван, с. 138.

** Орада, с. 151.

*** Орада, с. 154.

**** Орада, с. 225.

Бурада да эйни форма вардыр.
Бир-бирийн мэ'нача зидд олан «тэлх» (ачы) сөзү илэ «ширийн» сөзүндэн ярадылмын контрасты алаг:

Царэ умдум лэ'л ширининдэн эшкү тэлхимэ
Тэлх кофттар илэ алдны чани-ширийн мэ'ниим.*

Бурада сөзлэр мустагим мэ'нада ишлэнмишдир. Айчаг ифадэ элэ устальгла гурулмуш, эпитетлэр элэ устальгла сечилмийшдир ки, эйни сөз илж мисрада мэ'шүгэнин тэсвири учун эпитет олдугу наалда, иккичи мисрада ашигийн тэсвири учун эпитет ролуну көрүүр (ачы көз яшина ширин додагындан чарэ умдум. Ачы сөзүнээ ширин чаньын алдлын).

Бэ'зэн Физулидэ ян-янашы ишлэдилмийш, гуру, «халикс мэнтиг илэ яншадыгда бир-бирийн эндд мэ'на ве-рэн чүмлэлэрэ раст-калирник. Лакин бу зиддийнгэдэ ша-ир элэ гувватли вэ нэйрэглэндирүүчийн бэдийн та'сир ифа-дэ эдир ки, чүмлэнийн формал мэнтиги чэхэти ѿзу-ѿуна эндуулур. Мисал учун ашатыдаки байти алаг:

Чан чыхар тэндэн көнүл зикр-лэб-яр эйлэчэк

Тэн булур чан енидэн ол лэфзи тэхрар эйлэчэк.**
Ашыг мэ'шүгэнин додагынын адьны чажэндэ һам-елүүр, һам дэ диралир.

Мэ'шүгэйэ олан мэ'нэббэтийн, эшгийн вэ вургуулугун дэринийлжин, бунданд гувватли, бундэн мэ'налы нечэ демэж олар.

Метафораларында да Фүзүли гувватли нумуналэр вермишдир.

Шэби-ничран янар чаньын, төкэр ган чешми-кирянын
Оядыр халгы эфганим, гара бэхтийн оянимазмы.***

Айрлыг кечэсийнде яныб эрийэн чаньынын ган яш-төкмэйнин, шанр шам ила гиис эдир. Шамын исэ адь чэкилмир. Фүзүлийн метафораларында, бэ'зи шанрлэр кими дүйүн, анлашылмазлыг, я натамамлыг йохдур.

* Диван, с. 177.

** Орада, с. 134.

*** Орада, с. 195.

Онун мәнарәтлә чәкдий бәдии лөвә, ады чәкилмәйен предметлор вә чәһәтләр өз-өзүңе мәглум олур.

Чану-дил бир өмрдүр тигинчүү эйләрхөр чиддәл
Кирмәдән тигиң сөнни ортая гәт олмаз низа.*

Бурада чан илә гәлбин, мәшүтәнин хәнчәри угрунда давасы тәсвир олунур. Чан вә гәлб бир өмурдүр ки вүрушурлар. Лакин мәшүтәнин хәнчәри арая кирмәдән (ол-да эдилмәдән) бу дава битмәйәкдир. Бурада гүвәтли во силсилә һалында верилмиш бир метафора вардыр. Угрунда мубаризә кедән «хәнчәр» мәшүтәнин кирпикләридир ки, чан да, гәлб дә бүтүн варлыгыны она гурбан вермәйә һазырдыр. Һәммин «хәнчәр» арая кәлмәсі—мәшүтәнин нәээрә демәдәр. Мәшүтә бир мәһабәт нәээрә салса бу дава һәлә олуначагдыр. Чан вә гәлб гарыш-гарышы дуран мүддән, дүшмән илә тияс эдилүр. Мараглы бурастырыр ки, шаир эн дәрин мәһәбәті өн кәсқин әдәвәт, дүшмәнлик сөзләри вә сәнәсү верир.

Дил узадыр бәһс илә ол аризи чананә шәм
Од чыхар ағзындан, этмәзим һәзәр, ким яңа шәм...
Аризи чанан илә бәһсі кәмалу һүсүн эдәр
Дил учуннадырыр ки, һәр саэт дүшәр нәгсанә шәм.**

Бу гезалин илж мисраларында шам, кәзәллик иддиасында олан вә өбүнән бир кәзәл кими тәсвир олунмушдур. Ахырынчы мисраларда шаир, шамыны «һәр saat» еримәсинин сәбәбини онун бош, әбәс ере «чанан чәмалы» илә бәһс этмәйиндә көрүр. Шам өз «дилиниң учуннададыры» ки һәр саэт эрийир. Соң мисрадаки «дил учуннададыры» сөзү шаирин яздыгы бәдии лөвәдә бир мәннада мұбайиса (данышмаг учуңдан) шамыны ады вәзиййәтиниң мәнтиги тәсвириндә исә, башта бир мәннада (башдан, пилтәдән яныб еримәси) ишләнмишdir. Һәр икисинде эйни инфадә айдын, бәдии вә кәзәл тәсвивүр веприр.

«Бәнк вә бадә» әсәринде дә биз гүвәтли метафоралар раст көлирик.

* Диван, с. 160.

** Орада, с. 83.

Нәркис көр ки, нәш'әси кетмәз
Башы кедәрсә тәркчам этмәз.*

Нәркис чичәйи бурада нәш'әэ көлмеш бир ашиг һалында верилир. О эле ашигдир ки, «башы кедәрсә дә чамдан, нәш'әден, һәвәсдән дүшмәз.

Яхуд:

Ол ки, чам мей олалы бүняд
Гәдән ондадыр, ол гәдәндән шад.**

Чам илә мәчлис, ашиг, мәшүт тәсвивүр олунур. Онлар яранандан бәри шад вә хошибәхтдириләр. Онлар бири-бириңдән нәш'ә, зөвг алтырлар.

«Сүбһ» рәдифлә ше'ринде шаир сәһәри севдая дүшмүш бир ашиг кими тәсвир эдир:

Һанки маңын билмәзмән мәһрилә олмуш зар сүбһ
Һәр күн әйләр халға бир дағы ниңаң изһар сүбһ.***

Умумийәтлә шаир жаинаты, дүниясы бир эштә аләми шәклиндә тәгдим этдийиндән, ер кой чисимләрини, тәбиәт мәғнүмләрини да бу эштә севда һәяты илә гияс эдир. Күнүш, айы, сәһәри, кечени, гышы, баһары вә саирәни бу нәгтейн-пәзәрдән тәсвиридә гүвәтли метафоралар верир.

6. Афоризмләр

Фүзули ше'ри, тизәфәһим, һикмәтлән сөзләр—афоризмләр илә долудур.

АЗәрбайҹан халыгының әзбәри олан, бүтүн ислам шәргинде әсрләр бөю шәһирәт газаның фүзули ше'рини бу гәдәр популар олмасында шаирин һикмәтли сөзләри дә чох рол ойнамышыдыр. Эштә, мәһабәт аләминин тәсвириндә эн йүкеск пүмүнәләр алландырыла билән шеирләр бир тәрәфә гоюб, биз шаирин ичтиман мә'налы сөзләрнән бәзү мисаллары тәнниш эдок.

Габагча оны демек лазындыры ки, Фүзуланиң мәнз ичтиман-сияси һадисәләре, я фалсәфи бир проблемәне һәр олумыш газзелләри йохруду. О, аннат мурәббе вә руբандарында, зәмәнәниң мәнсәб салыбларини тәкдир

* Диван, с. 82.

** Орада, с. 83.

*** Орада, с. 135.

Эдэн, яланчы алим, вайз, гази, наким вә саирларине гаршы олан парчалар изымшилар. Лакин онун сырғыш эшгө темасында яздыгы ассырларда да жиңиз эшг, мәйаббетә аид дейил, умумийттеге ичтиман һәят вә яшайыш нағында чох мәнналы сөздөр, дәрени фикирлар вардыр. Мисал учүн, эслон габилийтесиз вә коразеини олан бир адамны фырылдаг илә, сүнни васителорлар ирәнүү, лайинг олмадыгы мөнгөләрә кечмөсінә гаршы Фүзулү дейир:

Кәр гара дашы гызыл ган ила рәнкин эдесен
Рәнки тәгүйр тапар, лә'л бәдәхшан олмаз.
Эйләсен тутийә тә'лим әдәйи көлимат
Нигти инсан олтур, амма озу инсан олмаз.
Һәр узун бойлу шүчүштән эдә билмээ дә'ва
Һәр агач ким бой атар, сәрв-хораман олмаз.*

Шаирин метафоралары һәр шейдән әvvәl о дөврүн һәятыны, ичтиман мұнасибатини сөкө зәдир. Бұның шаирин мұнгитдән алдыры ағыр вә ачы тә'сирләрин мәнсүлудур. О көрүр ки, мәнсәб сәнібләри, һәкмрәnlыг әдәнләрин чох аччаг вә пис адамларды. Ялтағ шаирләrin һәмнин залим вә күт һәжимләр нағындағы тә'рифнамалары, гасидәләри вә «лә'л олсун дәй гара дашы ган ила боямаг» демәк иди. Аның онун рәнкин заһирон дәйшириди, әсли исә гаралығында, начынчлийнде галырды.

Шаир Нижанчы пашая жектубундаки мәшінур сөздөри, дөврү характеризә әдән әң гүүвөттөл бир һәкмидүр: «Сәлам вердим, рушват дейилдир дейә алмадылар». Чох чесарәттө вә кәсекин тиzfәһм дейилән бу ифада, о дөврүн ачкез, рушватхор, чанавар иштәнәлән һәкимләрниң дамгаладығы учундур ки, бутын дилдөрин эзбори олмушдур. Фүзулүнин бир сырға шаирләриндән көрүнүр ки, шаир габилийтесиз, күт ләжин иддиалы, ирали сохулемаг истәйән, пахылымыг чәкән, бейтүк сән'эткарлары бөгмәг истәйән очлафлардан чох әзаб көрмүшдүр. Шаир көстәрик ки:

Чәнноти алмак олмаз агча илә.
Кирмәк олмаз беништә рушват илә.***

* Диван, с. 215.

** Енә орада.

Һәр шейи рушват, пул, мәнсәб васитасында алда эт-мәк мүмкүн оlsa да, сән'эткарлыг багына, шеир чөннүнен сүнни йол илә кирмәк олмаз.

Шаир иесиңәт йолу илә дедийи ашағыдағы афоризм-дордә һәм дөврүнүн мұнгитинин, риякар, икнүзлү инсанларыны ифши зәдир, һәм да һәмишә өз гүйасини саҳланы, тәзә көрүнән ағзы ачыглыға гаршы дейилмиш мәнналы бир афоризм яратмыш олур.

Рәфигин олса дилсиз чанәэр һом сақла раз ондан
Сагын сиррин дүшүрмә дилләра Мәчиүн-рұсса тәк.*

Бу сөз, әлимиздә олан «сиррини достуна демә, дос-туун да досту вар» мәсәлениң чох яхындыр.

Шаир һәмнин гәзелиндә ирада мәнкәмлий, принципи-аллыг, мұстәғилли фикирли олмаг кими мәрд вә иккى хас-сийәтлөрі пропагандада зәдир:

Күнәр тәк гылма тәгүйр-табиәт, дәлсәләр бағрын
Гәрәр эт һәвада, олма шуранкыз дәрә тәк.**

Бу бейит дә, аталар сезу олан «ғағыр отур батман кәл» мәмүнүнүн чох яхындыр.

Мал-дөвләт Ығымаг һәвәсилә яшәян һәрис, хәсн-адамларға гаршы дейир:

Мал чох Ығыма һәзәр эзабындан ким
Рәнчи артар ағыр олдугучы йүкү һәммалын.

Мүәййән, көзәл бир мәгсәд вә мәсләк угрұнда зәй-нат вә заһимәтә дәзмәйнин зарури олдуғуну дейән ашы-тыйдаки фикир дә чох мәшнүрдүр.

Нәдаметсиз тәнә'үм йох, тәсәррүғисиз тамаша тәк.

Инсаны аччаг иши, әмәли илә танымалы, гиймәтлон-дирмәлийдир. Эсл-нәсәб, ата-ана васитасында йох.

Фө'лдир әсл-ризайи һәт, на ким әслу-нәсәб.

Гиймәтли, исте'далды, халға хейирли адамын зды вә

* Диван, с. 166.

** Енә орада.

онун әмәйи итмәэ. Она гарышы көрүлән бүтүн чәэс ве тәһигр тәдбиirlәри бош, мә'насыз ве мүвәггәтидир.

Сәадәти-әзәли габил-зәвал олмаз.

Күңеш ер үстүнә кәр дүшсә пайнимал олмаз.

Чүнки күнәши ерә вурмагла, пайнимал олмаз.

Нәр ганда олса ганлуу әлбеттә ган тутар...

Рия әйлиниң ғәм чог з'тираз этмәк рияндандыр...

Бағламаз нәр шашкуфә мейвайт-тар,

Эксәри битдийді ериндә итәр.

Ве с. кими афоризмләриң нәр бирى там ве умуми шәкилдә дейилмисш яхши бир фикжир ифадә эди.

Шаирин тәрбийә принципи, рафтар һагтындахи бу мүрәббен дә мараглыдыр:

Эй хача кәр гулундан огуултуг мурад исә,

Шәффәт көзилә бах она, дамы огуул кими,

Кәр оғлуну диләрсән ола сағиб-әдәб,

Әлбеттә эйла зилләтә мә'тад, гул кими.*

Көзәллик ве эшт һагтында шаирин бу афоризми мәшһүрдур:

Нүсн нә мигдар олурса эшт ол мигдар олур.

Фүзулинин заһидләре, вазиләре гарышы гыssa, лакин назыр чаваб бейнитләри дә вардыр:

Заһид, мейи набләндир икрахи гәләт!

Сән хаһ сөзүм сәһиһ тут, хаһ гәләт,

Мәсчидләре кирдийим дейил рәгбәтдин,

Сәрмәстлиймән эйләрәм раин гәләт.**

Мей мән'ин эйләйиб шүар эй ванз!

Тутдун раин та'ни-әшги яр эй ванз!

Тәрки-чейй-мәйбуб эдәрак чәннат үчүн,

Шәрән эйлә ки, чәннаттә на вар эй ванз!***

Мейи, мәһбубу, эшги, нәш'ени мән' эдән чәннаттә ве на вар вә белә чәннат нәйинә лазыымдыр. Шаир, вазиләри онларының өз соғын вә пуч сезләри илә тутур.

* Диван, с. 216.

** Орада, с. 223.

*** Ено орада.

7. Нәср дили

Фүзулинин дилиндәжи бәдик зәнкүнлик, көзәллик ве бәләгәт янызы онун ше'рине аид дейилдир. Бу бәләгәт янызы гафийә, вәэн сән'әткарлыйындан ибәрәт олмайыб, һәм дә онун сән'әткарлыйының кейфиййәт мәсәләси олдуғу учун, шаирин наср дилиндә дә өз гүвәснин, өз дәрәчесини салхайыр. Биз шаирин наср әсәрлөринин тәһилинина киришиширик, аның онун Нишанчы пашая языгы шикайт рүфүл мәжтүбундан бир парчаны бурая көчүрурук.

Бу парчада биз, зәмәнәнин дөвләт, һекүмәт биорократиясына гарышы қаскын нифрати верәп, гүвәтли бир сатира дили көрүрүк. Шаирин, шеирлөрдәндин дән кери галмаян тә'риз, кинайалар, бәзәтмәләр бурада да чохдур. Гыса ритмик, гафийәли чүмләләр, нүчүмчү ифадәләр («бу һесаб гияметда алышы...») хәрактер диалоглар бурада чохдур. Мәктубда гәлиз кәлмәләрин чохлугунун сәбәби исә айдындыр. Бу мәктуб сазыр адамларының онылары охумасы үчүн язылырды. О заман мәнсәб сағибләри исә белә гәлиз ибәрәләри чох севир, тез баша дүшүрдүләр.

«Мүчмәлән үмиди тамам илә иктиярыз дурдум. Ве ибразы һөкм үчүн мүтәвәллий овгаф нүзүрона йүз вурдум. Элһөг мүтәвәлли мүлгәтатьна фүрсәт дүшмәди. Ве онуң дамәнни мүлазиматина дәсти ниш иришмәдә, амма диванилбәләгәттән тәһәччүм этдим... Бир чәм көрдүм. Һекайәтләри пәрішан. Нә сағадән онда әсәр ве нә сидгәдән онда нишан вар. Чәмийәтләри дам нишәл, нүззәри мәчмилләр үланка кәлә'нам балыңу эзәл. Һәрәкәти наһемварләри мұсабейи соғын-руй вә кәлимат-пүразарләри мұшабеби әмвачи туғани Нуһ. Сәлам вердим, рушват дейилдир дейә алмадылар. Һекм көстәрдим файдәсиздир дейә мүлтәфит олмадылар. Экәр чи заһирда сурәти-итәт көстәрдиләр, эмма зәбан һалла чөмни суалимә чөвәб вердиләр.

Дедил я эййүнәл асаң бу на фе'л хәтаву-чиғабрудур. Дедилор мүттәсис бизим адәтимиз будур. Дедим мәним рәяйәтими вачиб көрмүшләр ве мәнә барат тәғаид вермишләр ки, ондан һәмиша баһрамәнд олам. Ве падшана фәраготта дуа гылам. Дедиләр эй мискин, сәнин мәзалиминә кирмишләр вә сәрмәейи тәрәeddүд вермишләр ки,

мұдам файдасыз, чидал әддесен. Вә намубарәк үзләр көрүб намуладың сөзләр эшидәсән. Дедим баратымын мәмүнү иң үчүн сүрәт булмаз. Дедилар зөвандыр, һүсүлү мүмкүн олмаз. Дедим бейла вәғф зөвандыр олурму? Дедилар зарурийнәт-асиганәдән зияда галырса биздән галырмы? Дедим вәғф малыны зияда тәсәррүфәтмәк вәбалдыр. Дедиләр агчамыз иле сатын алмаңыз, бизе һәләлдир. Дедим һесаб алсалар бу силукунузун фәсады булунар. Дедиләр бу һесаб гиямәтдә алыныр. Дедим дүңядә дәхі һесаб олур әшитмишик. Дедиләр ондан дәхі бакимыз йохдур, катибләри рази этмишик. Қөрдүм ки суалын чавабдан гейри нәсән вермәзләр. Вә бу берат иле һаңчот рәва гылдағын рәва көрмәзләр. Начар тәрки мүчадилә гылдым вә мәйюс вә мәйрүм күшени изләтимә чәкілдім»*

IV. ПЕЙЗАЖЛАРЫ

Мә'лум олдуғу үзә Фүзали ярадыбылығында, элоң да Әсесими, Ҳәтән кими бир сырға мәшінүр шаширләрин әсәрләринде лирика, инсаның дахилиғиссияты, мә'нәни аләми әсас мөвге тутур. Лакин, бу неч да һәмин шаширләрни тәбиэт, я харичи аләм тәсвириң көз юмдугларыны, қанатыны, мүржәкәб вә кенини об'ектив аләмини мұхталиф һадиселәр иле маратгламадығыны тәсдиғ этмир. Фүзали лириждір, өзу да соҳ бейік лирикдір. Лакин Фүзалин лирикасының ән зәнкін гида мәнбәр иисан вә ону әнатә әдән мүлтит, һәят вә тәбиэтдір. Белә ол масасайды, шашир ялныз ашиғин вүргүн вә «мәстә» аләмине ғапылбы галасайды, ялныз ышт ииссләриле яшасайды бейік шашир ола бйлмәді.

Фүзалин лирикалықтарында көрүрүк ки, о тәбиэттің көзәлликләрini ән яхшы, етрафлы дуоб әнатә әдән, иначе бир ииссә малик иди. Құлун, бүлбүлүн, нақисин, лаләнин көзәлликини, инсанан вердий мә'нәни зөвги Фүзали соҳ көзәл көстәрир. Мусиги, мәнбәбәт, мей, ңюш'а, яшамаг әшти Фүзали ше'иринин охучуя ашылдағы мәмүнудур.

Буна көрәдир ки, биз бу бейік шашир көзәлләрinden дә, ялныз инсаны, чәмийнәти дейил, зәнкін вә рәнкін тәбиэті дә көрүрүк.

* Диван, с. 102.

Фүзалинин һәтта аңчаг тәбиэт, каниат мағнұмларына, айры-айры об'ектләре һәср олунмуш хүсуси гәзелләр, әсәрләрни вардыр. Мисал үчүн онун с у, гыш, сөз, сәһәр, ҹәзай и р һағындағы әсәрләрини алаг.

Бурада биз әшті, мәнбәбәт айнасында экс олунмуш тәбиэтті көрүрүк. Шаир бу әсәрләрнән бәзисинин сәртлөвнәсіндә языры ки, күя әсәр дини шәхсийатлар, һөкмдерләрләр һәср олунмушадур. Һалбуки һәмин адамларын ады ғасидәдә бир я ики дағы чекилир. Мәзмүн исе суюн, яшни сезүн вәсифнән ибартадыр. Шаирни ғасидәчилік, мәднійәчилікә олан нифратини тәйин этмәк үчүн дә бу момент соҳ мараглығыр. «Су» рәдиопорядында биттан ғасидәсіндән мисал:

Сечма әй көз әшкәдән көнлүмдәки одлара су.
Ким бу дәкли тутушан одлара гылмас ҹары су.
Абкундуң күнбәди-дәзвар ранки билмәзәм,
Я мүнит олмуш көзүмдән күнбәди-дәзварә су.
Зөвг тигиндән әббә йог, олса көнлүм чак-чак,
Ким мирур иле бурахыр рәхнәләр дивара су.
Вәйн илан сөйләр дили-мәчруғ пейканың сезүн,
Әңтият илә ичәр һәр кимдә олса яра су.
Суя версии бағбан күлзары, зәймәт чәкмасын,
Бир күл атылмас һүзүн тәж, версә мин күлзарә су.
Аризин ядилә нәмнәж олса мужканин нола,
Зае олмаз күл тәмәннасила вермәк хара су.
Су йолун ол күйдән торпрат олуб түстәм ақар,
Чүн рәгбимдир дәхі ол күйә тоймам вара су.
Ичмәк истәр бүлбүлүн ганын, мәкәр бир рәнкіле
Күл будағынын мәзачина кира гүрттарә су.*

Бурада, су өзү-өзлүйнде, бир су олараг тәсвири олунмамыштыр. Су, бир ашиг кими, мәнбәбәт аләминин «башыны дашдан-даша вүруб кәзән бир аварәси» кими тасвир олунмушадур.

«Сүбін» рәдиопорядында сәһәр и бир ашиг кими верири. Онуң бүтүн хүсусийнәтләрни ашиг иле гијяс әдир, эйни заманда сүбін көзәл сиғетләрин сыйыр.

Инанки маһын билмәзәм мәбррилә олмуш зар сүбін. һәр күн әйләр халыга бир дари-нәнән изшар сүбін.

* Диван, с. 15—16.

Батды әңчүм, чыхды күн, я бир эсир-әшгидир,
Төкдү дүрри-әшг, чөкди аһи-атошбар сүбн.
Нола көр әмватэ әйя версө сүбнүн дәмләри,
Зикр лө-линдир ким әйлор дәмбәдәм тәкрапар сүбн.
Бир мусәвәрдир ки, зәррин күлк илә һәрдәч чакәр
Сәфней-кәрдүнә нәгши-аризи-диллар сүбн..
Ашиги садигдир иңәри том әйлор һәр сәйәр
Аһиә халыг юхусундан гылыш бидар сүбн.*

Бу газалин һәр бейтиндә әшг аләмилә параллель образларда, сүбнүн бир хүсүсийәти дейиллир. Сүбнүн иң-сими, шең кәтирмәй, «үлгүй чан верән» тәмиз һавасы (дәмләри), үфугда кәзәлләрнән нәгшини яратмағы, халыг юхусундан оятағы ва с. верилир.

«Гәсідей шитайи»^{*} әсәрнинде шаир гышын, о замана гәдәр Азәrbайҹан әдәбијатында раст қалмадийни-миз көзәл тәсвирини верир. Бу әсәри охудугда гышын союг, кәдәр вә тутғунлуг кәтирән мәнзәрәси көз өнүн-дә чанланыры. Бир тәрефдән бурада тәбиэт, кайнатдаки даими дәйишиш мәнзәрәси ифада олунур, дикәр тәрефдән шаир, суюн, сүбнүн тәсвириндә олдуғу кими, гышын һәр мәнзәрәсиси, әлемәттән ичтиман һәят илә бағлайыр. Бу хүсүсийәт Фүзулы тәсвиirlәrinde бир ғаннүн шәк-лиңда дәвам этдирилүр. Бунун бир сәбәби, шаирин тә-радәсендирса, әсас сәбәби бағшадыр. Классик шәрг әдә-бијатында һеч бир заман тәбиэт тәсвири мүнгүм тема кими алымамыштыр. О заман мусасир ичтиман сияси һадисәләр, табиэт мәнзәрәләри, әдәбијат вә шеир темасы сыйламазды. О заман шаирин әсас темасы, әшг, мағәббәт, севда, мей вә умумијәтле бу дәирада алынан һәят иди. Һәтта биэ әйни тә'сир иштән көрүрүк. Бейүк шаиримиз Ынкылаптарының көзлөмчеси, әдәбијат мәнзәрәләрнән шаһиди олмушшадур. Бу һәяттән, ичтиман тогушмаларының ичиндә яшадығы вә бүнләрдин актив иштиракчысы олдуғу налда Вагиф бу барәдә бир әсәр белә язмыр. Бу, элбәттә ки, язмаг исто-мәдийиндән, я бачармадығындан дейил, шаирин шәрг

классик әдәбијаты традициясына мүәйянән дәрәчәдә га-пышылдығындандыр.

Фүзули әсәрнән исә шаирлар шеир язаркән өзләрнин ади һәят вә мәншәтди, күя «фани аләмдән» тәчирд әт-мәйә, тәб илә «мәстә» олуб учмаға чалышырдылар. Она кәра дә мусасир, реал, һәяти темалар гәләмә алымны, я бир ишарә илә верилирди.

Буна баҳмаяраг Фүзулидә биэ көзәл пейзажлар көрүрүк. Фүзулынсан, баһәр көзәлләйинин, камиллийинин мәфтүну олдуғу кими тәбиэтин дә. тәбиэт көзәлләккләрнин дә мәфтүну иди. Бу онун һәр бир әсәринде көрүнмәкәдәр. Күнәш, ай, меңтаб, сәнәр, шәбәм, ла-лә, күн, бағ, күлзар, дағ, дәрә, чай вә с. элементләр онун ше'рина башта шайрләрдән йох, өзүнүн адаби бәдии зөвгүндән қәлмәдир. Она кәре дә бу мәғнүмлар васитәсиле ярадылмыш образлар чох гүввәтли, ориги-нал вә даима ядда ғалан бир бәләғәтә маликдир.

«Та ки таги-әзәрникаран чәрх виран әйләмиш»^{*} дейә башыланан газалинда, шаир пайзыны тәсвирини көзәл вермишdir. Шеир ялныз мұшабидәви бир тәсвири дейиллир. Шаирин пайзыздан алдығы тә'сир, буна мұнасибәти дә верилмишdir. Фүзулы, пайзы баһар илә, кәдәри шәнәк илә мұбариәз аспектиндә верир.

Пайзы, бүлбүлү гарганын күнүнә салмыш, чайлары гүрутмуш, ағачлары пәришән этишилә, лала ғырымызы палтарыны кизләтмиш, күлшән архлары зиндан зәнчириң дәнүмушшадур. Алзым бир кәдәр бүрүмушшадур.

Белә ғаннүн пейзажлара, һәр фәслдә тәбиэт һәятының мүжәммәл тәсвиirlәrinde биэ шәрг лирик шеирләrinde раст қәлирик.

Фүзулинин бир сыра тәбиэт тәсвиirlәrinde биэ ялныз бир ашиг руғы дейил, бейүк бир инсаның Ынкылаптарының көзлөмчеси, әдәбијат мәнзәрәләрнән шаһиди олмушшадур. Бу тәсвиир, инсаны һәята, һәш'әй, яшамаг ғәвәсилә учмаға чарырыр.

Бундан әлавә, Фүзулинин пейзажларында тәбиэт көзәлләйинин ифадәси ялныз айры-айры үнсүрлөрни тә'риф вә вәсфи илә верилмир. Бәләкә әлавән тәбиэт ял-

* Диван, с.н. 135.

* Диван, с.н. 158.

ныз лалэдэ, нэркисэд вэ я бүлбүлүн албанында даянывб галмыр. Охучу шеир илэ, спикн тэбиэт дөшүндэ кэзир, бүтүн баһар көзэлликларини билавасита көрүр, сейр эдир. Нэр сотирдэн сонра элизан сөннөлэр дэйшиш, ени-ени шейлэр көрүнүр, ени-ени мөнзэрэлэр чанланыр. Бу ногтэй-нэээрдэн шаирин баһар хаттындаки гэзэли храктердир:

Сейр гыл кер ким күлустанын нэ аби-таби вар,
Нэр тэрэф мин сарву сарсебэу кули-сирраби вар.
Пэйчай бэрки чинар этмиш мүнхий шанслэр.
Анламыш күя ки, сунгул жижилийн таби вар.
Рахэт учун фэрш салмыш сэбзэйн тэр күлшэнэ,
Нэркисин көрмүш көзүн мэхмур, санмыш хэбы вар.
Булунур нэр дээрд истарсан күлустанды дэва
Ноггасында гөнчэний санки шэфа чуллаби вар.
Кэлдэ күл, ачылды сунгул, лалэ долдуу жалэдэн
Эй хош ол ким эшшу-ишрэт этмэйэ эсбабы вар.
Галиб олмуш халга зөвги-сейри-кушэн галиба.
Чэмжийэ халгы бэнэфша зүлфүнүн гуллаби вар.*

Бу тэовирда тэбиэт агламыр, күлүр, тэбиэт инсаны көзэллийн илэ вален эдиг галмыр, инсаны хидмэл эдир. Сэн'еткар нэр тэрэфдэ нэят, нэшэ, зөвг, көрүр. Күлустанын «абтабы вар». Яшыллыглар, наржиси раант этмак учун күлшэнэ фэрш дешамишлэр. Күлустанды нэр дэрдэ дэвэ тапыллыр. Гөнчэдэ «шэфа чуллаби вар». Күлшэн тамашаасынын зөвги халгы алмышдыр. Бэнэфшэнин зулфу нэр каси чөлб эдир.

Гышын тасвирийнэ биз; шаирин тэбиютэ устальгылж ижитмийн рэнк вэ мэзмун вердийнин көрүрүк.

Бир күн ки, дей эламэтийн этмишиди ашикар
Дөнүүшдүү йүз фүсүрдэлийэ табы-рузикар.
Бади-хазан етиб, наракати-шэни илэ
Нэр ян дирхэт рэхтини этмишиди тармар.
Сарсөр нүчум гарэти бустана ээм эдиг
Эслинго гоймамынды агаачларда баржу-бар
Баркини шах-кул ело вермишиди сэргасэр.
Иэни тэчэммүлино чөнхийн нэ этибар?
Тей гылмыши иди сэбээ бусатини буситан,

Иэни ки ме'тэбэр дейил эсбаб-мүстээр.
Эл бэймэ фэсслиорда тэмэннай-кын эдэр.
Мэн эйлэдим саба кими күлшэн яна кузар.
Бу расмид бүрэн олуб гышла нэр дирахт.
Тэмид кисват эйлэмэй эйями-невбалар.
Сэн нэм нэхали-новрэс-кулзэр эшгээк,
Кэр кетди бэрк, хатирине егмисэн гүбар.
Кэсмэ баһар лутфу-кэрэмдэн үмидини
Тэмид рэхт-тазэй ол кэл үмидвар.*

V. ШЕИР КҮЛТУРАСЫ

Фүзүли шеирдэ шэрг классизминий наким олдуу бир дэврэд языб яратмыши, бу эдэби мэктэбин бүтүн гайдында вэ гануунларына райдэт этмишдир. О, Азэрбайчан эдэбийтэйнда гэзэлин эн йүкsek вэ классик нумуналэрини яратмышдыр. О, өзүндэн өввэд яшамыш Низами, Нәсими, Хәтая, һәбibi кими шаирлорин ярадычылыгындан чох шейлэр өйрәнмишдир. Анчаг бу сафээдэ чох ирэли кетмиш, эз дүнүүса илаа гэзэл эдэбийтэйнин, лирик жанрын эн йүкsek нумуналэрини вермишдир. Фүзүли Азэрбайчан эдэбийтэйнда лириканы эн йүкsek зирвээдэ мэжидир. Тэсадуфи дейил ки, Фүзүлидэн сонра дахаада шеэртэ тапан гэзэл жанр эйзлэрчэ шаирлэр тэрэфиндэн давам этирилир. Истэр Азэрбайчан истиарсээ дэ Яхын Шәргдэ Фүзүлини излэйэ, онуун йолу илэ кетмэк истэйэн шаирлорини слай-несабы юхдур. Бу шаирлорини нэр бири бейүк Фүзүлинийн формасыны образ вэ эпитетлорини, башга шеир хүсүсийтлэрини мэнимсэйб, тээр эдир, ба'зэн бағыы бир һала салырдылар.

XVI эсрээн сонра биз Фүзүли эпигонлугунун күтлэви бир наал алдьыгыны көрүрүк. Бу шаирлорини нымсы, шүбнэсиз ки. Фүзүли сэн'етини эйни дээрчэдэ баша дүшмәмийшидилор вэ нымсы да эйни сөвиййэ малик дейилдилэр. Бунларын азлыг тэшкүл эдэн бир гисми, Фүзүли стилиндэ яздыглары эсэрлэрийнда вэ оригинал хүсүсийтлэрини көстэрир вэ мувэфөг дэ олурдуулар. Бизим Вагиф, Баһар, Закир, Ширвани, Набати, Сейид Эзим кими мэшнүүр классик шаирлориниз, вэ ғаззалзорини оригиналлыг көстэрэн, хүсүси стиля малик олан си'еткар-

* Диван, сон. 40—41.

лардыр. Лакиң һеттә бу күнә гәдәр дәвам эдән гәзелчилек (Эли Аға Вайид, Азәр вә с.) өзүнүн Сейид Эзим кими бейтүк нұмайындәларини, яхшы нұмунаңларыни яратса да, Фұзули сөвиййәсінә галха билмәмишdir вә галхада билмәзи.

Фұзулы сән'еттінің ійксеклийнің, ялның шаирин дұнасы, алімлій, һәяты билмәсі илә изәһ этмәк киғайтдейіл, Фұзулардың ійксек шеир күлтұрасыны да не-саба алмам лазыымды. Шаир өз дөврүнде бутун бойын шаштерләрінде вә бойын асерләрінде кеззәлә бәләд одулуға кими, классик ше'рін бутун сән'еткарлығы «сиррләрдін», бутун техникасыны вә гүрулдушуну мұжаммәл билинди.

«Аң илә халғы юхусундан гылыш бидар субі».**

«Яр вэслин истэйэн, кэмээн»

Диван, сəh. 158.

шәклиндә гурулан мисралары һөттә азсавадлы бир охучу да аялая биләр.

Фүзүли бүтүн мәнсүм эсәрләrinи, эләчä дä лирик асäрләrinи аруz вäзниндä язмышдыр. О заман бутыншäргäдä, Нämçinин Азärbäycan язылы эдäбийтäндä аруz екана шеир вäзни иди. Бу вäзи эрëб дилинин хусусийтäлärи эсасында гурулмушшудur. Мэ'лум олдуу узар эрëб дилинде бир сырь саитлэр узуң вäгыса бөлүнүр. Бизним дилимиздä садача да дедийнмиз сас, эрблäрдä у з у н а в ä г y с с а а·я бөлүнүр. А л и м сөзүндäки а илс э ф а сөзүндäки арасында чох бейүк фäрг вардыр. Бу сäслэрин дейилиши дä башта-башгадыр. Эрблäрин бизэ кätтирдийн оруz вäзни Нämин бу эсаса, узун вäгыса нäчäлärин минераларда мутгасиб нөөвлөнмäsине эсасланыр. Бу хусусийтä, шүбhäеси ки, манийнат э'тибарила Азärbäycan дилин яддыр. Эзу-езүндэн мэ'лумдур ки, классик шаирлärимиз, ана дилимизин хусусийтäлärине чаваб вермäйэн бу өлчүүш ишлэтмөю, эз чошын илham мäхсулларыны яд вäدار бир форма рамкасына сыгыштырмаға мäчбүр эдилиркэн нээзблар чäкмишлäедir.

Фүзүли йүккәш шеир күлгүрасына малик бир шашыр олдуру вә һәрүз «вәзииниң әрәб вә фарған шашырларында» пис билмәдий учун неч бир ердә илтәмәны зорламалы олмамыштыр. Азәrbайҹан дилинде, әрүз возин или да олса «нәсими назык» яратмаг угрұнда бейнүк харигелор яратмышидыр.

Фүзүли әрузун мәшінур бәһрләринин һамысыны ишләтмешдір. Шубәнесиз ки, шаир, бу бәһрләр үчүн шеир язмамышдыр. Өз шеирләринин мәэмүү вә мүндәрочесиңе, өз илhamының тазәбинә уйғын бәһрләр, формалар сечмишдір. Гәзәл һаттындақы фикирләриңи, газзелиң үстүнлүйүнү йүксек вә пафослу бир дил илә ифадә этмәк учун Фирдовсийн «Шаһнама»-да ишләтдий чөлки вазни, тәгәрүб бәһрини сечмишдір:

Фәулүн-фәулүн-фәулүн-фәул
Гәзәлдир сәфа бәхшىң аһли нәзәр
Гәзәлдир күли буситаны һүнәр

* Дизайн, сен. 5.

Исте'дасыз, лажин иддиалы адамлара гаршы дедийн
Фарсан бейитлерини да бу бәһр илә язылышдыр:

Әкәр өмрінә мәрдімі бәд сиришт
Бұвад һәмдәмі түрніянин беғіншт*...

Бир гәдәр ағыр вә узуи өлчүләрдән олан һизәч ھ
бәһрінін вә рәмәл ىزл бәһрінни Фұзули, гәзәлдеріндә
жох ишләтмешдір. Бәһрдәкі ағырлық вә тәдрич, шаирни
лирикасындаки тәмжікі верир, ифадә вә шиердә из'яна-
нын һәр шейдән габаг наzzәрә көрпесына көмек эдір.
Бурада рәмәз вә я тәгариб бәһрләріндә олан курулту
на сүр'әт һохтұр вә лағым дейніл.

Һизәч бәһрінде язылмыш гәзәлләріндән ашағыдақи-
лар көстәрмәк олар:

Вәфа һәр кимсәдән ким истәдим ондан чәфа көрдүм
Кими ким бивәфа дүнида көрдүм бивәфа көрдүм.*
(Мәфайлұн-мәфайлұн-мәфайлұн-мәфайлұн)

Яхуд:

Хәм ачылдыгча зулғундән бәлаву мәйнәтим артыр
Бәйемдүллайт ки, өмрүм узаныр чәмийїетим артыр.***

Рәмәл бәһріндә язылмыш ишмунәләрден:

Пайи бәнд олдум сәризүлфи пәришаның көрүб..****
Чани ким чанан үчүн сөвәс чананың сөвәр...*****

Мисрая илә бащаян гәзәлләрі көстәрмәк олар. Һәр
ики бәһр Фұзулидә жох ишләкен бәһрләрдәндір. «Саги-
намә» тәгариб, «Бәнк вә бадә» вә «Лейли вә Мәчнүн»
хәифи вәзи илә язылмышдыр.

Көрдүм ол бәзм ичиндә бир мәһбуб*****

(Бәник вә бадә)
(Фәүллатун-мәфайлұн-фәүлат)

* Диван, сән. 6.

** Орада, сән. 285.

*** Орада, сән. 149.

**** Орада, сән. 130.

***** Орада, сән. 141.

***** Орада, сән. 83.

Оғланларға гызлар олеалар яр
Эшге булуңуң рәвачи базар*.

(Лейли вә Мәчнүн)**
(Мәфул-мәфайлұн-фәүлұн)

Бундан әзәвә шаирин гәзәлләріндә һәмнин бәһрләрін
мухтәлиф шәкилләрінә, классик формаларына, бир аз
мүстәғил шәкилде ишләдилмәсінә раст көлирик. Фұзу-
ли эпик сюжетдә олан, әһвалат тәсвир әзәнән асарларына
тәсәдүүи хәифи бәһр сечмәмешдір. Бу бәһрләр бир
гәдәр һәнча вәзинине яхын, тәһкүйдә әһвалатын инкиша-
фына үйгүн олдуғугидан автору әрзүн формал тәләблә-
ріндән гисемән дә олса азад едір. Бу бәһрләрдә языл-
мыш асарлорин зәрләрінін күләр, ким ағлар:

Чәннәти алмаз олмаз агча илә
Кирмәк олмаз беғиши түшвәт илә.

Яхуд:

Ардынча гошун-гошун ушаглар,
Әһвалына ким күләр, ким ағлар.

Фұзули әрзүн вәзинин бейік усталығла ишләтсө, ше-
рийәти бу вәзиннен формал нормаларындан горуса да
зұһағ вә и маләләрә йол вермәмиш дейіл-
дір. Бир сыра гәзәлләріндә аңчаг арзүн вәзинин
тәләби учундан Азәrbайжан сезләрі тәнніріф олунмуш
бир шәкилде ишләнмишдір.

Көнүл та вар алиндә әчами мей тәсебібіңә әл вурма
Намаз әһлинә уйма онлар илә дурма, отурма.

Бу бейтин икінчи мисраында ишләдилмиш: «отурма»
сөзүнүн илк һәмасыны мутләт узатмаға, «коотурма» шақ-
линдә демәйә мәчбуруг, һохса шеғрин вазни позулар.

Әксис рүйин сүя салмыш сайә, зұлғұн торлаға
Әнбәр этміш торлағынын исмін, суюн адын жүләб.

* Диван, сән. 248.

** Оны да гейд этмәк вачибдір ки, Фұзули, вә «Лейли вә
Мәчнүн» асарында бейік Низаминин бәһрінни, формасыны сакла-
мышдыр.

Елдэ булмуш буйн-зүйлүүн, суда экси аризин.
Ким ели бағрына басыб, сүя көз тикмиш һибаб.*

Чох көзәл вә мүстәсна бәдни бир лөйнә верән бу бейиттәрдә шаир бир сырға зүйнән вә ималәйн йол вермишdir.

Биринчи мисрада «сүя» сезү «сүүя» шәклиндә уазымадаң ше'рин вәэнү дүз кәлмәз. Икинчи мисрада «исминн» (адыны) кәлмәсси вәэнү үйгүн олараг «исмин», һалында язылмышдыр. Учунчү мисрада «суда» сезү «сүуда», дөрдүнчү мисрада «бағрына басыб», «сүя» сезүләри «бағрына басыб», «сүя» кими охумалыдыр.

Демиши һәр генчәйә ашиглийн разын сәбә дөрләр
Эл ағзын тутмат олмаз, горхурам эй күл сана дерләр.**

бейтилә башланын гәзэлин рәдифләри зүлф илә «дөйрләр» йох, «дерләр» шәклиндә охумалыдыр. Бу да вәэнин сайсанында олат тәһрифидир.

Мә'лүм олдуғу үзәр, әрзү өлчүсүндә, мисранын бөлкүсү, өлчүдә мүәйян формая, галыбы (фаилат, я фәүлүн, мәфүл вә с. кими) кера олур. Бөлкүдә сезәләрин парчаланып-парчаланмасы нәзәрә туттулмур. Һалбуки, һәчада бу чәтәт, ше'рин эн әсас форма хүсусийәтләриңдәндиr. Бөлкү элә гурулур ки, бутүн мисралар эйни ердән белүнүндүкә кәлмә парчаланмыр. Фұзулы әрзү илә яздығы учун, онун мисра белкүләри дә әрзү ганунларына үйгүндуr. Лакин ба'зы шеиrlәр вар ки, шаир мисранын бөлкүсүндә кәлмәләrin парчаланмасына диттәт этишdir. Четин дә олса әрзуда бу бәдни хүсусийәти кезлемишdir. Мәсәлән шаирин ашағыдағы гәзэлиндә һәр мисра эйни ердән белмәк олур ки, кәлмәләр парчаланмыр:

Мәни чандан усандырды чөфадан яр 'усамазмы?
Фалекләр, янды аһимдән мурадым шәм'и янмазмы?***
(Мәфаилүн мәфаилүн мәфаилүн-мәфаилүн)

* Диван, с. 195.

** Орада, с. 142.

*** Орада, с. 195.

Фұзулы мисрада бөлкүнүн тәшиклиндә мүсигийә вә охшар ифадаләре дә соh фикир верир. Бейтин һәр икисинде изанаң тәркиби, я сифәт тәркиби варса, шаир бу тәркиблөрин һәр мисрада эйни ердә ишләдилмәснин зәрури сыйыр. Бейтин бири мүрәккәб энитет илә башланырыса, о бири дә һәмmin формалы эшитет илә башланыры. Үмумийәттә бейти тәшикил зәдән мисраларын һәр чәтәтдән үйгүнлууна чалышылыр:

Чанымын чөвһәри ол
Лә'ли шәкәрбәрә фәда
Әмрүмүн насили ол
Шивейи рәфтарә фәда.*

Мисралы тәшикил зәдән тәрәффләр, һәм форма, һәм мүсиги, һәм мә'нача бири-биринә үйгүндуr. Бу гәзэлин сонраки бейтләринде дә һәмmin хүсусийәт сахланыры. «Дәрд чакмиш сәрим», дедикдән соңра шаир тәбии олараг «таб көрмүш тәним» дейир. Бейтин илә мисралы «көзләриндән төкүнән» ифадәсилә башланыдыры учун, сонраки мисралы «ләбләриндән сачылан» ифадәсилә башланыры.

Фұзулы ше'ринде зәнисин вә мұхтәлиф гәфијә формалары вардыр. Шаирин гәзэлләриндә һәр шейдән зөвлөл бир гайды олараг рәдиf ишләдилмәснин көрүрүк. Мәшінур, сада вә таләффүзү хошажелим сезәләри радиf сөмәкәлә, шаир ше'ринин тәсирини бир даға артырыр. Онун радифләри һәм хитаб, һәм суал, һәм һәкм (әмр) шәклиндә ишләтдий адлар, феңләр, көмәкчи феңләр, сифәтләр, замырлар, зәрфләр, шәқиличиләр, бағлайычылар вә бүнларын мұхтәлиф грамматик тәсрифидир. «Су, ғәләм, һәким, кечә, олду, этди, этмишәм, зйләрәм, усанмазмы, этдийимдәндир, олмасын, олдуғум, иди, имиш, дир, чида, ей,** ләзиз, мәним, сәнә, она, дәхи, гейри, бу, көнлүм, дейил, тәк, гәрәз вә с. Бу вә бу кими кәлмәләрдән сөнгилән радифләр Фұзулы ше'ринде һәр мисраны, зәләчә дә бутүн ше'рин мәзмүнүн вә аһәнки илә эле органын бағлы вә вәһдәт шәклиндә верилемишdir ки, охуму радифи өзү-өзүнә тәккәр этмәк истәйир. Рәдифләр Фұзулидә һәмиши бади и

* Диван, с. 142.

** Яхши.

тәкрабар гүввәсінә малик көлмәләрдир. Бунлар шаирин һиссә вә һәйәчанының ифадәсіндә дәвамлы вә ғатиһийәт дейән сөзләр кими ишләдилір.

Һасилим йох сәри куйинде бәләдән гәйри
Гәрәзим йох рәни эшгингә фонадән гәйри
Нә янар кимсә маңа атәши дилдән өзкә
Нә ачар кимсә ғапы бади сәбадән гәйри

«Гәйри» сөзу дилимиздә о гәдәр дә соҳи ишләдилән вә занырдә анчаг мәнтиг дилинә уйғуны көләм кими көрүнүр. Лакин Фүзулидәки бәдии мисравын гүввәти ону шеир сөзүнә чөвирмешидир. Бу сөзүн тәкрабы шеирдә сәлислийн вә зәріфлийн даһа да артырымыш олур.

Фүзули бәзән бир йох, бир неча көлмәни рәдиғ алышы:

Нейрәт эй бүт суратин көрдүкдә лал эйләр мәни
Сурәті нағыл көрән сүрәт хият эйләр мәни.

Бурада феилдән вә аддан дүзәлмә бутүн бир ифадә радиғ алынышдыры (эйләр мәни). «Оландан сор», «көрдүүн көнлүм»**, «билибир билирәм»***, «кәрәк-мәзмәни сона»**** рәдиғләри илә битән гәзәлмәр дә беләдир. Мисравын аз гала ярысыны тәкраб сөзлөр тәшкүл эдир. Лакин бунлардан эввәлки һиссә, эле долгуң вә мәзмунлу сөзләрдән тәшкүл олунур ки, тәкраб сөзләр, ени мәзмунун ифадәсінә хидмат вә көмәк эдир. Эйни заманда бу сөзләр һәр мисравын организм үзүү кими сәсләнүр. Һәр мисра айрылыгда алышанда сөзләр тәкраб йох, бәдии мәнтигин зарури үзүү кими көрүнүр. Фүзулинин радиғләри, Европа ше'ринде этифора дайылган бәдии форманын ән яхши нұмұнәләриндән сыйламалыдыры.

Фүзулидән соңра етишмиш бәйүк шаирләримизин, демәк олар ки, һамысында Фүзули радиғләринин тәсирини көрүрүк. Нәбатинин «Кәлсин көлмәсін» радиғи

* Диван, с. 149.

** Орада, с. 176.

*** Орада, с. 175.

**** Орада, с. 124.

(суал чүмләсі) илә битән мәшнүр лирик мүрәббеси*, Вагифин «артығсан»**, «ядыма душаду»*** радиғи шеирләри, С. Эзимин «тәйри»****, «әй көнүл»***** радиғи гәзәлләри, Сабирин мәшнүр «Охутмурам ол чакин»***** радиғи илә битән һәчви, дедийнимиз тәсири көстәрең шұмұнәләрдәндир.

Фүзулинин гәфи ийәри дә соҳи зәнкүнин, мұхталиф вә әлвандыры. Шаирин шәрг дилләринин мүккәммәл билүмиси, үмүмийәттә шеир техникасында олдуғу кими гафийә яратмaga да она соҳи көмәк этишидир. Биз, бәйүк шаирдә мутлагә гафийәләрин, галыбы, рамка кими эйни бичимдә олан сөзләрдән яранма тафийләрин соҳлугуну көрүрүк. Диңدار, бидар, исрар; висал, хиял, кәмал; сәнәр, наәр, ҳәбер; фисун, физүн чинун; шам, кәз, дам; чак, ҳәж, пак; ҳәндән, әфшан, мүжкәи; шад, дад, ял вә с. кими.

Бу гафийәләре диггәт әдилса һамысының әрәб, фарс сөзләрindән ибарәт олдуғу, һамысының гурулушча эйни ғафийә, эйни миддәр начада ибарәт олдуғу көрүләр. Эслинча баҳсан, гафийәләндиримиш бу сөзләрин анчаг илк һәрфләри башгандары. Диңдар, бидар сөзлоринин илк һәрфләрini дәйишистан икисиндей бир сез амалә көләр.

Демәк лазымдыры ки, о заман, Фүзулинин яшадығы дөврә бељә гафийәләр мод иди. Гафийәләр бу күнкүн гәдәр чейнәниб یыпранмамышы. Фүзул бу гафийәләри асан олдуғу учун йох, мәзмуну ифадә этдий учүн, классик шеир сәнәткарлығынын тәләбләринә чаваб вердийн учун ишләдирди. Йохса Фүзулидә юхарыда гейд этдийимиз кими сез әңтияты соҳи вә бу сөзләриң алван комбинациясынан оригинал ифада яратмак бачарығы гүввәтли иди. Буну бир дә ондан көрмәк олар ки, шаирин наәр әсәрләринде дә чүмләләр һәм гафийә гурулур. «Лейли вә Мәчинү» әсәринин фәснәлләрінә верилән сәрлөөнәләр дә гафийә илә тәмжил олунур. Лакин Фүзулинин гафийәләри, дедийнимиз кими, мұхталифdir. Онда ад

* «Нәбати», Баки, Азәрнешр, 1936, с. 1.

** «М. П. Вагиф», Баки, Азәрнешр, 1937, с. 84.

*** Орада, с. 81.

**** «Сейид Эзим Ширвани», Баки, Азәрнешр, 1937, с. 218.

***** Ена орада, с. 111.

***** «М. Э. Сабир» (Бүтүн әсәрләри), Баки, Азәрнешр, с. 195.

иљ феилдән, сифәт иљ зәмир, я зөрф олан кәлмәләр-дән дүзәлмә гафијәләр дә чохдур. Онда чох сәнәткарлыгы ярадылыш мүгәййәд гафијәләр дә чохдур. Гәзәллоринин бириндән кәтиридиймиз бу парчадаки гафијәләре баҳаг:

Һәр китабе ки ләби лә'лин һәдисин яzzәләр
Ришигейн чан бирлә эшгә айли ону ширазәләр.
Шейхләр мейханәдән үз дөндөрлөрләр мәснидә
Битәригәтләр көрәк ким дөгрү йолдан азәләр.
Чакләр көксүмдә санма ким ачыбыр тиги эшт
Көнгүмүн шәрринә мәһриң күрмәй дәрвазәләр*.

Бу парчада «яzzәләр» (язалар), ширазәләр, азәләр (язалар), «дәрвазәләр» гафијәйдир. Бунлар мүтләг, һәм-чинс гафијәләр дейил, сөзүн текстдә ялдырыгы ени вә мүрәккәб формасындан истифадә илә яраныш гафијәләрдир. Бурада аддан (дарвазәләр), фе'лин илтизам формасындан (язалар, азалар), фе'лин музаре формасындан (ширазаләр) дүзәлмә мүгәййәд гафијәләр ишләдилмишdir. Бу гафијәләрни тәшкис әдән сөзләрин если исә бири-бириң гәтиййән ошшамаян сөзләрдин (азмаг, дәрваза, ширазәләмәк).

Билмәз идим билмәз ағзын сиррнин дишвар имиш
Ағзыны дерләрди йох, дедикләрингэ вар имиш.**

Бурада да ярым феил илә сифәтдән гафијә ярадылышыр. Бу сөзләр һәчм вә гурулушча башта-башгадыр. «Гырмызы—гызы», «хәбәрдәр—вар», «тикдин—жидин», «бәстәр—истәр», «мәктәб—шәб», «дәм—аләм», «матәм—кәм» кими мувәффәгийәтли гафијәләр Фүзүлдә несеба кәлмәз. Бейек шаирни гафијәләрләrinin бир да гуваси орасынладыр ки, бу сөзләрни язылыышы илә дейилиштә арасында фәрг йохдур. Фүзүлнин гафијәләри, һәм формал гурулушча, һәм да тәләффүз вә мусигчә уйғундур. Көз гафијәси илә гулат гафијәси арасында фәрг йохдур.

Классик шөргө әдәбийтәнда дахили гәфијәләр мод дейилди. Бизим ашыгларын гоша ярпаг дедийн

* Диван, с. 148.
** Орада, с. 157.

бу үсулуни ан яхши нүмүнәсими Фүзүлдә көрүрүк. Бу ашығыдахи гәзәлин гафијә түрүнүн диггәттән әдәк:

Мәни чандай усандырды ҹофадән яр усанмазмы?
Фәләкләр янды айымдән мүрадим шәм'и янимазмы?
Шаби-ничран янар чаним, тәкәр гай чешми киряним
Оядыр хәлги әғғаним гарә бөхтим янимазмы?
Гаму бимаринә чанан дәвайи дәрд әдәрән эңсан
Ничүн гылмаз мана дәрман мәни бимар санмазмы?
Күли рухасынә гаршү көзүмдән ганлы ахар су
Іәбібим фасли құллар бу ахар сұлар буланмазмы?
Фүзүлни ринди шейдадыр һөмишә халға рисвадыр
Сорун ким бу нә севдадыр бу севдадан усанмазмы?

Биринчи, икинчи мисралардан башга бүтүн мисраларда да ах или гафијә вәрдәр. Һәр бейитда, бири-бирилә һәмгәфийә олан уч сөз вардыр. Бейиттән ахырынычы мисралы исә гәзәлин илж мисралары илә һәмгәфийәдир. Үчүнчү мисралын ортасында чанан, ахырындаки әңсан сөзу, дөрдүнчү мисралын ортасында чанан, ахырындаки дәрман сөзу илә һәмгәфийәдир. Бу бейит исә, ез иөвбәсендә бүтүн бейитләрә һәмгәфийәдир.

Дахили гафијә тәнкили чечин олдугунидаң бә'зен шаир мәзмун илә әлагаси аз олан сөзләр, я да голиз сөзләр ишләтмәйдә мәчбүр олур. Лакин Фүзүлдә дахили гафијәләр эле тәбиилдир, эле устадчасынадыр ки мисралы кими ахыб кедир. Гафијәләр, бәднилгүл «күзәшт» несеба гурулмур. Экисин, дахили гафијәләр, шаирни бәднилгүл, лотафәт гүвәсина артырыр, аңенк вә мусигини даңа да көзәлләшдирир.

Гафијәләрләrinin мәзмұна үйғунлуғу, тәбиилдін, садә вә сәлислілігіндән ачыг көрүнүр ки, Фүзүли поэтик элементләрә гаршү һәддиндән артыг тәләбкар олмушшудур. Бунлары ше'рия идея-мәзмұнуна табе тутмушшудур.

Фүзүли өзүнүң йүкәс вә ардычыл аңәнкә малик ше'риндә гафијәләрнин мүсиги синә щә бейүк диггәттә етирмишшудир. Онда гулат дырмалаян, я тәләффүзу чечин олан сөзләрә, ағыр сейлонон гафијәләре расст кәлмәк олмаз. Онын гафијәләре зәриф бир мусигийә маликдир. Гәзәллорин гафијәләри бири-бириндән көзәлләр. Һәр гәзәлин өз аңенки, өз гафијәси о гәдәр тәшәнк верилмишшудир ки, охуян валең олур. Гафијәнни

текстдән, рәдифи гафийәдән айырмаг һеч яда дүшмүр. Шеир, охучунун көзү өнүнда мәрмәрдән, я тунцдан төкулмә бир сән'эт абысдеси кими чанланып. Ше'рин формал хүсусийәтләри бири-бириндә злә гайнайыб гарышмышдыр, злә вайнид бир бәдии лөйөлә смало кәтирмишdir ки, инсан сән'эткарын гүвәсина Шейран олур.

Фүзулидә көзәл ч и н а с л а р да вардир. Эйни сөзү мұхтәлиф мә'нада, һәтта эйни ердә бир сөзү б и р и е ч ә мә'нада ишләтмәккә, шашр гүввәти тә'сир ве-

Күйкән күндә эйләмиш мин тишиңин бир дағ илән
Мән ғоптарыб аттышам мин дағы бир·дүрнәг илән.

Бу бейнитдә «дағ» сөзү, һәм яра мә'насына, һәм дә чөрграфи мағнум мә'насына кәлир. Бу ашағыда мисраларда «яш» сөзү бир тәрәффәдән гуру олмаян, һәм мә'насында, иккинчи тәрәффәден ағламат (көз яшы) мә'насында ишләдилмишdir:

Чисимми яндырма раһм эт яшимә эй бағры даش
Әйтнит эт яннасыны та ким гуру янында яш.
Кез·йолунда тәтрап-тәтре су олуб ахсейди яш*.

Әләча дә «д а л» сөзү** һәм «д» һәрфи мә'насында, һәм дә а р х а мә'насында ишләдилмишdir.

Фүзули ше'ринин көзәл хүсусийәтләrinдән бири да мүкәммәл, азсөзлү, долгун мә'нолы, зәниф чүмләләрdir. Истар мәчаз ярадылмасында, истарса мустәгим сөзләр системинде шашр һәр сөзә зәрифлик, бәднилилк тәләбила янашмышдыр. Буна көрә дә онун чүмләләрinden да бир кәлмә артыг сөзә, һә дә натамамлыға раст кәлмак олур. Онун һәтта мустәгим мә'нада ишләтдий, һеч бир мәчазын иштираки олмадан яздыбы чүмләләр белә мәнтит, элә дилиндән айрылып, бәднилилк, зәрифлик нүмүнәсі көстәрир. «Сәлам вердим, рушват дейилдир дейә алмадылар». Бу чүмлә мә'на чәһәтдән дәрени вә оригинада олдуғу кими, гурулуш чәһәтдән да зәриф вә көзәлдир. Бу фикри белә көзәллек вә айдынлыгта ифадә зәнән айры бир форма тапшат мүмкүн дейилдир.

Классик шеирдә һәр бейтин, һәр мисраин там бир

* Диван, с. 158.

** Орада, с. 308.

фикир ифадә этмәси, мүмкүн гәдәр битмиш бир чүмләдән яранмасы усталығ тәләби иди. Фүзули бир мисра'да иәнинки бир, һәтта бир неча чүмлә белә ишләтмешdir.

Дуст биләрва, фәләк бираһм, дәврән бисникүн
Дард чох, һәмдәрд йох, дүшмән гәви, тале забун.

Биринчи мисрада үч, иккичә дөрд чүмлә ишләдилмишdir. Мүстәгим сөзләр системинде язылан бу мисраларда шашр нә гәдар айын бир мәзмүн вермишdir. «Эй көнүл, яры исто, чандан кеч. Сәрн күйин көзэт, чаһандан кеч**», «Гәмзән сөкә чисимим, дәлә бағрым, тәқа ганымъ** кими мисраларда һәм, мүрәккәб, һәм.govушу чүмләләр ишләдилмишdir.

Мисра илә битмиш чүмлә ифадә этмәк принципи, бейүк шашр учун норма олмамышдыр. Фүзулидә бىл, һәтта бир чүмләнин бир неча мисрада верилмәснә дәраст көлирж. Чүнки шашр, өз ше'ринде бәдният мәнтигинин тәләбинә рәайәт әдир. Көзәл, бәдни чүмлә онун учун шәртдирес, о чүмләнин һәчми шарт дейилдир. Төрцибәндләринин биринде Фүзули бир чүмләнин алтынчы мисрада битирир. Буна бахмаяраг, нә чүмләнин узунлугту һисс олунур, нә дә фикрин айдынлығына халәл кәлир.

Агибот айым мәйим ол маһа тә'сир этмәс,
Бунча әғсүнүн паривәш яри тәсхир этмәс,
Яр нали заримә бир фикр тәдбири этмәс,
Бивәфалыг рәсминни кәлдикчә тәгәйир этмәс,
Ол җәванин-назәнин мейли мәни пир этмәс,
Тутарам бир яри садиг, өмр тәгесир этмәс.***

Мүрәккәб чүмләни Фүзули бә'зән тамамилә орыгинал, зәннә чәтиң калән бир формада гуур. Шашр буну чүмлә хатирасында йох, ше'рин, бәднилийн хатирәсү учун әдир. О, ән адай, садә мәнтиги фикри белә хүсуси формалы ифадәләрлә верири. «Көстәрмә·ол тәриги ки, этмәс сана, маңа». Бу чүмлә мустәгим сөзләрә гурулса да, шашр ифадәси, шеир чүмләсидир.

* Диван, с. 134.

** Орада, с. 180.

*** Орада, с. 203.

**** Орада, с. 120.

Шаир һеч бир тә'сири ади ифадә илә, садә сөзлә демир. О, фикир вә ииссләрини гәрибә вә ядда галан сөзләрлә сөйләйир. Белә мисаллары сайыб гурттармаг мүмкүн дейилләр. Чүнки һәр бир гәзәлдә бу вардыр. Ашағыдаки мисралары яда салмидан кечмәк мүмкүн дейилләр:

«Суда экен сәрв санман ким, гонпарыб баффан
Суя салмыш сәрвини, сәрви хураманым көрүб.*
Күнкән Ширинә өз ногшын чәкиб вермиш фириб.**
Көр иң чайилләр йонар дашдан өзүн бир рәгиг.
Көз юмуб аләмдән истәрдим ачам рухсарина
Чаным алдын, көз юмуб ачынча фурсат вермәдин.
Гылса вәслен шамымы сүбә бәрабәр, йог эңәб
Рәсмидир фәсли баһар олмаг бәрабәр рузы шәб.***

Бу сон мисралары мә'на икилниң диггәт зелин. «Кечә күндүзүү бәрабар олмасы» мәғлиму, бир тәрәфдән ерин һәрәкәт ганыну мә'насында, о бирнә тәрәфдән, ашиг исаласа чатылгыда гаранлыг кеченин күндүз дөймәси мә'насында ишләдилмешdir.

Фүзүли, сөзләрлә образлы ифадәләр яратмал ишине чох часарәтлә янышыр. һеч бир формал гайды я ән'әна оны мәйдудлаштыра билмир. Бә'зәй бейүк шаирдә элә образлара раст кәлип ки, тарихин, элмин мүәйянән саһасына этафлы бәләд олмадан айламаг мүмкүн дейил. һәлә биз, тарих бою кәлиб-кетмиш мәшінүр эшт мисраларында, Мәңгүти, Фәрәд, Вәмиг, Юсиф вә саир бу кими шәхсийэтләринг сәркүзәштүндән алынан мотивләри, бүнлар эсасында эдилән мугайисләри демирик. Бу сәркүзәштүләр машнурдай. Лакин Фүзүлида месалан белә мисралары раст кәлипик:

Бу гәмләр ким мәним вардыр, бәйрин башына гойсан
Чыхар кафир чәһеннәмдән, құләр әһли эзаб ойнар.****

Бу бейитдән нә чыхыр: «Мәним гәмләрими дәвәни башына гойсан, кафир чәһеннәмдән чыхар». Зәнирдә бурада бир мәнтигисизлик вә анилышылмазлыг вардыр. Да-

* Диван, с.н. 129.

** Орада, с.н. 128.

*** Еңе орада.

**** Орада, с.н. 143.

вәнин кафира нә дахли? Лакин бейүк шаир бу бейитдә ислам дининдә мәшінүр олан бир һәдисе ишара эдир. Бу һәдисе көрә, кафирләр чәһеннәмә эзаба мәнкүм эдиләчәкләр. Онларын бу эзабдан гуртуулмат үмиди йохдур. Аңчаг бир заман дәвә инчәлиб ийнәнин көзүндән кечаси бир вазийәтә душандә, кафирләр, эзаб әһли, чәһеннәмдән хилас олачаглардыр.

Одур ки шаир өз гәмләринин ағырлығын белә ифадә эдир. Кую бу гәмләр о гәдәр ағырдыр ки, дәвәни башына гоюлса, дәвә инчәлиб сапа дөнәр.

Лейлиниң парванәйә хитабында да белә моментләр вардыр. Лейли парванәйә дейир:

Сәңсән рәһи эшт ичиндә садиг
Аштсан амма, тамам ашиг
Бир көрмәйә яры чан верирсән
Бир зөвгә ики чаһан верирсән.*

Парванәнин бир зөвгә ики чаһан вермәси нә демәкдир? Мә'лумдур ки, парванә өзүнү, кую ашиг олдугу ода чырпараг, мәнүн эдир. Шаир бу ифадәдә дә ислам әңкәмәндан бирине ишара верир. Парванә өзүнү өлдүрмәккә, һәятини мәнүн этимакла һәм өлүр, һәм дә «ахират фейзиндән» мәһрум олур. Чүнки, ислам динин көре интишар эдән, өзүнү өлдүрүнләр, сөзсүз, мұнракимесиз җәһеннәмә атылырлар.

Нәдир дедим руҳу сағында экси мәрдүми чешмим
Деди көлмиш қәмийлә Румә дәрәя гәт' эдир һиндү.**

Бейтдә көз бәбәйи һиндү халына, мә'шүтәнин ат үзү исә дәряза охшадылыр.

Ашағыдаки образларда да тарихи фактлara ишара эдиләр. Чинлиләр сачлары илә, һиндлиләр исә халлары илә мәшінүр олдуғундан шаир һәмишә зүлф илә Чин, хал илә һиндү сезүнү биркә ишләтир.

Бир пәрнә зүлфүн тутуб халындан алсан камы дил.
Тут ки Чин мүлкүнү тутдуу, һынгәдән алдын хәрач.***

* Диван, с.н. 276.

** Орада, с.н. 188.

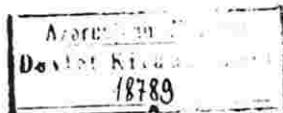
*** Орада, с.н. 134.

Кэтирдийимиз бутун бу мисаллардан көрүнүр ки, да-
бы шеир йүксәк шеир культурынына малик имиш. Классик
эдәбийтүн, классик ше'рин бутун техникасыны,
зәрифлик, болагат гайдаларыны эн ичмәликләриңе га-
дәр билир, тәтбиг эдиради. Шуббасиз ки, Фүзули буну-
ла кифайәтләнмиради, кифайәтләнә дә билмәэди. Бейүк
сән'эткар, нең бир заман өзүндән әввәл ачылышы чы-
ли Нәеники кифайәтләнмәди, шеир сән'етинде ени бир
алом ачды. Бәшәр интим дүйгесуна зәнкүн һаят, эникін
бәдии фәза вәрди. Бунлары этмәк үчүн дә ше'рийә-
тин, сән'эткарлығыны оритинал, ени йүксәк нүмүнәләре-
ни яратды.

Она көрәдир ки, Фүзули ше'ринин зәнкүн, һәлә дә
дәрениндән өйрәниб тәһлил эдә билмәдийимиз сән'эткар-
лыг хүсусийәтләри, бадиң сөз прийомлары, әсрләр бою
йүзлөрле шаирлари илламланырыш, йүзләрлә шаирлә-
рин мәктәби олмушудур вә олачагдыр. Буна көрәдир ки,
Фүзули ше'рлә, ялныз Азәrbайҹанды дейил, бутун дүнья
әдәбийятында бәдии сөз сән'етинин эн йүксәк нүмүнә-
ләрниңдән сыйылыш. Бу нүмүнәләрин дәрениндән дәренин
өйрәнилмәси, бутун хүсусийәтләринин ачылмасы, се-
чилмәси, элми шөрһүү изеһүү үчүн бир я баш нәфәрин
са'ий аздыр. Бунун үчүн Фүзулишүнаслыгын яранмасы-
на вә инишишафына чалышмалыйт. Даңи шаирин зән-
күн шеир миңрасынын даһа кениш ийылмасына, ени юсл
тәрәфиидән мәнимсәниб инишишәф этдирилмәсүнә чидди
фиқир вермәләнүүк. Артыг бунун вахтасы чатышдыр.
Сталиц эпохасында, орденли республикамызда бела бә-
йук бир элм вә култура ишине бутун шәраит вә имкан-
лар вардыр. Конч марксист әдәбийтүшүнаслығы бу вә-
зифәнин өндөсүндөн кәләчәкдир. Буна шуббә ола бил-
мэз.

БИБЛИОГРАФИЯ

1. Дивани Фүзули, Ташкәнд, 1913.
2. Гәззәннити Фүзули, Ташкәнд, 1913.
3. Лейли-Мәчнүн вә Фүзули дивани, Ташкәнд, 1325 Ынчири.
4. Дивани Фүзули, Гәззәннит мәс Лейли вә Мәчнүн, Ташкәнд, 1913.
5. Күлләйити дивани Фүзули, Истанбул, 1915.
6. Араслы—„Фүзули”, Баки, 1939.
7. “ —Фүзули, „Әдәбийят газети”, Баки, 1938, 2/II нөмәси.
8. “ —Фүзули вә мұасирләр, „Әдәбийят газети”, Баки, 1948, 12/VIII нөмәси.
9. Э. Сүр—Фүзулийә бир нөзәр, „Физат” журналы, Баки, 1907, № 30-31.
10. Гибб—А. History of ottoman poetry. 1904.
11. Гаммер—Ceschicte der Osmanisch Dichtkun. 1924.
12. Көпрутузадә—Азәр әдәбийятының тәддигиләр, Баки, 1926.
13. „Фүзули”, Мәғаләләр мәммәсү, Баки, 1925.
14. Күлләйити дивани Фүзули, Истанбул, 1928.
15. „Антологија Азәrbaiҹанской поэзии”, Москва, 1939.

КИТАБЫН ИЧИНДЭКИЛЭР

Кириш	3
I. Шеңәр бахышы	8
II. Лирикасы	23
III. Бәдәни дили	36
IV. Лейзажлары	74
V. Шенр культурасы	79
Библиография	95

„Фүзуллинин поэтик хүсусийтлөрн“ китабына дүзәлиш

Сөзбі	Сөз тири	Чап әдилмекшілік	Охумалыдыр	Кимин тағсирі илэ
9	юх. 2	һәлә	һала	Автор
15	• 18	дедик	дедин	Коррек.
29	аш. 15	чан чыхар көпүл	чан чыхар тәндән конул	Мәтбәә
45	• 2	уюлмаз	уюшмаз	Коррек
47	юх. 15	базы фруз	бәзәмәфруз	"
55	• 14	руни	нуру	"
56	• 14	бидадында	бидадынла	Автор
"	аш. 13	барвар	барвар	Коррек.
"	• 6	Бүтүн сөтир тәк- пардыр	Нанки кәңчин әжләрең зұлғи па- ришанынча вар?	Мәтбәә
59	• 13	Мәнчүн	Мәнчүн	Коррек.
"	юх. 5	әшг	әшик	Автор
60	• 12	нур	нур	Коррек.
71	• 17	Гәрап эт һавада	Гәрәр эт һәр һа- вада	Мәтбәә
72	аш. 8	әдәрек	әдәрек	Коррек.
88	юх. 6	яzzеләр	яzzеләр	Мәтбәә

Редактору *Араслы*

Техредактору *Р. Нүсейног*

Истегесалата верилди 19/IX 1940 ил.

Чапа имзаланды 12/XII 1940 ил. Чап листи 6.

Матбәә нұруғаты 238305. Автор листи б. ФГ—13294.

Көбіз форматы 70 × 105 1/2. Сифариш № 2040. Тиражы 3000

Азполиграфыны „Гызыл Шерг“ мәтбәесинде чап олунды.
Баки, Пионер күч., 84.

4 ман.

1940
288

Академия наук СССР – Азербайджанский филиал
Институт Литературы и Языка им. Низами

МИР ДЖАЛАЛ
ПОЭТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ФИЗУЛИ

Издательство АзФАН
Баку – 1940